

บทที่ ๔
การเจริญวิปัสสนากาวนา

เมื่อกล่าวถึงการเจริญวิปัสสนากาวนาแล้ว ก็ย่อมจะหมายถึง “กระบวนการพัฒนาสติปัญญา” หรือ “สติสัมปชัญญะ” อันเป็น “การหยั่งรู้ด้วยญาณ” ที่เรียกว่า “ปัญญาวิปัสสนา-วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ที่ประกอบด้วยหลักกรรมทั้ง ๘ ประการ ได้แก่ (๑) **ขันธ ๕** (๒) **อายตนะ ๑๒** (๓) **ธาตุ ๑๘** (๔) **อินทรีย์ ๒๒** (๕) **ปฏิจาสมุปบาท ๑๒** (๖) **ปฏิจาสมุปบันธกรรม (๓)** **ไตรลักษณ์ (๘)** **อริยสัจ ๔** ซึ่งเป็นความรู้หรือปัญญาในการหยั่งรู้ใน “สภาวะธรรมทั้งหลายแห่งนามรูป” [ทุกข์-อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์] หรืออีกนัยหนึ่งคือ สภาวะปรุงแต่งโดยเหตุปัจจัยทั้งหลายด้วยเจตนา หรือ “สัญญาเจตนา ๖” [อินทรีย์ ๖ = ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ] ของบุคคลที่จะปรุงแต่ง [“อารมณ ๖ = รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ”] ที่เรียกว่า “สังขาร ๓-อภิสังขาร ๓” แต่ถ้าจำแนกแจกธรรมอย่างละเอียดสูงขึ้นไปอีก ก็สามารถแบ่งออกเป็น ๔ ขั้นตอนแห่งการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน [โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖] ที่เรียกว่า “อริยสัจ ๔” ดังนี้

- (๑) สภาวะแห่งนามรูป = **ขันธ ๕** — ทุกขอริยสัจ [ทุกข์]
- (๒) สาเหตุการเกิดนามรูป = **ปฏิจาสมุปบาท ๑๒** — ทุกขสมุทัยอริยสัจ [สมุทัย]
- (๓) ความตรัสรู้โดยสามัญญลักษณะแห่งนามรูป = **ไตรลักษณ์** — ทุกขนิโรธอริยสัจ [นิโรธ]
- (๔) การดับนามรูป = **อริยสัจ ๔** — ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ [มรรค]

กระบวนการทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้ หมายถึง “โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖” อันเป็น “ญาณในวิปัสสนา” ทั้งหมดที่เกิดขึ้นใน “วิปัสสนาภูมิ” เนื่องจากการมโนการใน “กรรมฐาน” ทั้งหลาย ซึ่งหมายถึง อารมณเป็นที่ตั้งแห่งงานเจริญภาวนา-ที่ตั้งแห่งงานทำความเพียรฝึกรูปรมจิต หรือ วิธีฝึกรูปรมจิต ปัญญาที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาภูมิ หรือ “วิปัสสนากาวนา” [ญาณ นี้ รวมทั้ง “สมถภาวนา” [ฌาน] เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา” นั่นคือ “การหยั่งรู้เห็นด้วยญาณทัสสนะ” อันมีรากฐานที่วิวัฒน์พัฒนามาจาก (๑) “จินตามยปัญญา” หมายถึง ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่ “โยนิโสมนสิการ” ที่ตั้งขึ้นในตนเอง กับ (๒) “สุตมยปัญญา” หมายถึง ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน-สืบค้น-ค้นคว้า-วิจัย หรือ ปัญญาสืบแต่ “ปรโตโมสะ” เพราะฉะนั้น “จินตามยปัญญา” กับ “สุตมยปัญญา” ย่อมหมายถึง “ทักษะการคิดขั้นพื้นฐานและขั้นสูง” ซึ่งแสดงถึงทักษะการคิด ๒ ระดับข้างต้น อันเป็น “ปัญญาสามัญ” [ปัญญาปุถุชน-ปัญญาอนริยะ] ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับ “โลกียธรรม” หมายถึง ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก-สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ ขันธ ๕ ที่เป็น “สภาวะ” ทั้งหมด-สิ่งที่เกี่ยวข้องกับ คำว่า “อาสวะ” หมายถึง ความเสียหาย-ความเดือดร้อน-โทษ-ทุกข์ หรือกิเลสที่หมักหมมคองอยู่ในสันดาน ซึ่งไหลซึมซ่านไปย้อมจิตต์เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ฉะนั้น ในบรรดา “ธรรม” [สภาวะ-สิ่ง-ปรากฏการณ์] ทั้งหลายนี้ ยังไม่ใช่ “โลกุตตรธรรม ๘” ซึ่งหมายถึง ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก-สภาวะพ้นโลกปราศจากขันธ ได้แก่ มรรค ๔-ผล ๔-นิพพาน ๑ ซึ่งเรียกว่า “โลกุตตรธรรม ๘” ที่

จะปฏิเสธเข้าถึงได้ด้วย “มรรคสมาธิ–ผลสมาธิ–ปัญญาญาณ” เท่านั้น หมายถึง “โศภสญาณ–ญาณ ๑๖” คือ ความหยั่งรู้ ในที่นี้คือญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด

(๑) ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน [ปัญญาปุถุชน–ปัญญาอนริยะ]

• ทักษะการคิดที่ใช้ในการสื่อสาร [ปัญญาสามัญพื้นฐาน]

- (๑) การฟัง (๒) การพูด (๓) การอ่าน (๔) การเขียน

• ทักษะการคิดที่เป็นแกน [ปัญญาสามัญหลัก]

(๑) สังเกต	(๒) สำรวจ	(๓) สำรวจค้นหา
(๔) ตั้งคำถาม	(๕) ระบุ	(๖) เก็บรวบรวมข้อมูล
(๗) เปรียบเทียบ	(๘) คัดแยก	(๙) จัดกลุ่ม
(๑๐) จำแนกประเภท	(๑๑) เรียงลำดับ	(๑๒) แปลความ
(๑๓) ตีความ	(๑๔) เชื่อมโยง	(๑๕) สรุปย่อ
(๑๖) สรุปอ้างอิง	(๑๗) ให้เหตุผล	(๑๘) นำความรู้ไปใช้

(๒) ทักษะการคิดขั้นสูง [ปัญญาปุถุชน–ปัญญาอนริยะ: เปรียบเทียบกับ โศภสญาณ–ญาณ ๑๖]

• ทักษะการคิดซับซ้อน [นามรูปปริจเฉทญาณ–ปัจฉยปริคคหญาณ–สัมมาสนญาณ: ญาณปริปัญญา–กำหนดรู้ด้วยให้เป็นสิ่งอันรู้แล้ว และ ตีรณปริปัญญา–กำหนดรู้ด้วยการพิจารณาโดยสามัญลักษณะ]

(๑) ทำความกระจ่าง	(๒) สรุปลงความเห็น	(๓) ให้คำจำกัดความ
(๔) วิเคราะห์	(๕) สังเคราะห์	(๖) ประยุกต์ใช้ความรู้
(๗) จัดระเบียบ	(๘) สร้างความรู้	(๙) จัดโครงสร้าง
(๑๐) ปรับโครงสร้าง	(๑๑) หาแบบแผน	(๑๒) พยากรณ์
(๑๓) หาความเชื่อพื้นฐาน	(๑๔) ตั้งสมมุติฐาน	(๑๕) พิสูจน์ความจริง
(๑๕) ทดสอบสมมุติฐาน	(๑๖) ตั้งเกณฑ์	(๑๗) ประเมินผล

• ทักษะลักษณะการคิด [วิปัสสนาญาณ ๘–โคตรภูญาณ: ปหานปริปัญญา–กำหนดรู้ด้วยการละ]

(๑) คิดคล่อง	(๒) คิดหลากหลาย	(๓) คิดละเอียด
(๔) คิดชัดเจน	(๕) คิดอย่างมีเหตุผล	(๖) คิดถูกต้อง
(๗) คิดกว้าง	(๘) คิดไกล	(๙) คิดลึกซึ้ง

• ทักษะกระบวนการคิด [มัคคญาณ–ผลญาณ]

(๑) คิดวิจารณ์ญาณ	(๒) คิดตัดสินใจ	(๓) คิดแก้ปัญหา
(๔) คิดวิจัย	(๕) คิดริเริ่ม	(๖) คิดสร้างสรรค์

• ทักษะควบคุมและประเมินการคิดของตนเอง [ปัจฉยเวกขณญาณ–ญาณทัสสนะมีปริวัฏฏ์ ๓]

- (๑) การตรวจสอบความก้าวหน้าของตนเอง (๒) การปรับปรุงกระบวนการคิด

จากรายละเอียดข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่า (๑) “จินตามยปัญญา” และ (๒) “สุตมยปัญญา” อันทำให้เกิด (๑) “ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน” กับ (๒) “ทักษะการคิดขั้นสูง” ตามลำดับ (ดูเพิ่มเติมในภาคผนวก-การพัฒนาทักษะกระบวนการคิด) อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่จะ **นำไปประยุกต์ใช้** และ **ต่อยอดองค์ความรู้ใหม่** ในการเจริญภาวนา หรือเป็นบาทวิถีในวิปัสสนา ซึ่งเรียกรวมๆ ว่า “**ปัญญาปุถุชน**” หรือเรียกว่า “**โลกียธรรม**” คือ ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก ยังไม่ใช่ “**โลกุตตรธรรม**” คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก ได้แก่ **มรรค ๔-ผล ๔-นิพพาน ๑** นั้น เมื่อเปรียบเทียบในเชิง “**ระบบโครงสร้างของกระบวนการคิด**” กับ “**ภาวนามยปัญญา**” [ปัญญาอริยะ] มีขั้นตอนคล้ายคลึงกัน ซึ่งเป็นไปตาม “**หลักการเชิงทฤษฎี**” [The Principle of Theories] ดังที่ผู้บรรยายเปรียบเทียบในข้างต้นกับ “**โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖**” นั้น สำหรับความแตกต่างกันนั้น คือ ข้อประพจน์ปฏิบัติของ “**ภาวนามยปัญญา**” จะเป็นการเจริญมรรคาที่สหระคด้วย “**มัคคังคะ-องค์มรรค**” องค์แห่งมรรคที่รู้แจ้งใน “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” [อัฐมัคคังควิภาวนญาณ] และ “**อริยสัจ ๔**” อันมีรากฐานตามหลัก “**มัชฌิมาปฏิกา**” หมายถึง “**เส้นทางสายกลางแห่งปัญญาอันยิ่ง**” ที่เป็นข้อประพจน์ปฏิบัติตาม “**ไตรสิกขา-สิกขา ๓**” หมายถึง **สิ่งที่พึงต้องศึกษาด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้า** ได้แก่ (๑) **เริ่มต้นด้วยปัญญาที่ถูกต้อง** นั่นคือ “**อธิปัญญาสิกขา**” ด้วยปัญญาอันยิ่ง สัมปยุตต์ด้วยมัคคังคะ ๒ องค์ ได้แก่ “**สัมมาทิฐิ-สัมมาสังกัปปะ**” ซึ่งเป็นการดับกิเลสอย่างละเอียด คือ “**อนุสยกิเลส-กิเลสอนุสัย**” (๒) **ดำเนินด้วยศีลที่บริสุทธิ์** นั่นคือ “**อธิศีลสิกขา**” ด้วยศีลอันยิ่ง สัมปยุตต์ด้วยมัคคังคะ ๓ องค์ ได้แก่ “**สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ**” เป็นการดับกิเลสอย่างหยาบ คือ “**วิติกมกิเลส**” และ (๓) **นำไปสู่ปัญญาอันยิ่ง** นั่นคือ “**อธิจิตตสิกขา**” ด้วยจิตต์อันยิ่ง สัมปยุตต์ด้วยมัคคังคะ ๓ องค์ ได้แก่ “**สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ**” เป็นการดับกิเลสอย่างกลางที่ครอบงำยี่จิตใจ คือ “**ปริยภูฐานกิเลส**” เพราะฉะนั้น จุดมุ่งหมายของการเจริญภาวนาเพื่อ “**การดับกิเลส-การขัดเกลากิเลส**” [วิราคะ-นิโรธ-ชุตะ-สัลเลขตา] ซึ่งแตกต่างจากการแสวงหา “**ปัญญาทางโลก**” เพื่อมุ่งสะสมกิเลสราคะที่มุ่งเป็นเรื่อง “**อกุศลกรรมบถ ๑๐**” มากกว่าที่จะเป็นเรื่อง “**กุศลกรรมบถ ๑๐**” ซึ่งไม่ผลิตเพลินปรีดาปราโมทย์ตามกระแสโลก แต่เป็นเรื่องความนึกคิดที่ขัดเกลากิเลส ที่เรียกว่า “**สัลเลขธรรม**” คือ **ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส** [ฉาน-วิปัสสนา] และปฏิบัติคล้อยตามพระวินัยอย่างหวังผลจริงจัง ที่เรียกว่า “**สัตถุศาสน์**” คือ “**คำสอนของพระศาสดา**” ได้แก่

- (๑) “**เอกัณฺทนินพิพทา**” คือ ความหน่ายสิ้นเชิง-ไม่หลงไหลเคลิบเคลิ้ม
- (๒) “**วิราคะ**” คือ ความคลายกำหนด-ไม่ยึดติดรัดตัว-เป็นอิสระ
- (๓) “**นิโรธ**” คือ ความดับ-หมดกิเลสหมดทุกข์
- (๔) “**อุปสมะ**” คือ ความสงบ-การทำใจให้สงบ-สภาวะอันเป็นที่สงบ
- (๕) “**อภิญญา**” คือ ความรู้ยิ่ง-ความรู้ชัด-ความรู้ชั้นสูง
- (๖) “**สัมโพชะ**” คือ ความตรัสรู้-ความรู้แจ้งแทงตลอด [ปฎิวะระ]
- (๗) “**นิพพาน**” คือ การดับกิเลสกองทุกข์จาก **นิรุปธิ** [ไรรูปธิ]-โลกุตตรธรรม

} พระตถาคต
ตรัสแก่พระ
อานนท์
“**สัลเลขธรรม**”

หมายเหตุ: “**นิรุปธิ**” คือ กุศลมุ่งที่ภาวะไรรู้ปรุงแต่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระ จนโยงถึงนิพพาน

ในทางตรงกันข้ามนั้น การแสวงหาความรู้หรือกระบวนการคิดทางโลกนั้น “**มักเฝ้าไปในเรื่องไม่เลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้าอันหวั่นไหวในพระพุทธศาสนา**” เป็นความหลงเลียดติ “**อย่ารู้แต่ก็ไม่กล้าทำ**” จึงเป็นการปฏิเสธที่สวนทางกับพระธรรมวินัย ที่เรียกว่า “**สัตตสุตต**” คือ “**คำสอนของพระศาสดา**” แต่กลับศึกษาหาความรู้ด้วยวิธีดำเนินชีวิต ไม่ใช่เพื่อ “**ธุดธรรม ๕**” คือ **การดับกิเลส** ได้แก่ (๑) **อัปปิจจตา**–ความมกน้อย (๒) **สันตญฐิตา**–ความสันโดษ (๓) **สัลเลชตา**–ความขัดเกลา (๔) **ปวิเวกตา**–ความสัจ (๕) **อิทมัญญฐิตา**–ความมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์ (ดูในบทที่ ๔ = อวิชา ๔–อวิชา ๘–อวิชาที่มีลักษณะ ๒๕) ดังต่อไปนี้

- (๑) เพื่อความกำหนดข้อมใจ–เสริมความคิดใคร่ ข้อมปฏิบัติกับ “**วิราคะ–โยคเกษมธรรม–โยคักเขมะ**” คือ ความคลายกำหนด–ความไม่ติดพัน–เป็นอิสระ
- (๒) เพื่อผู้กรัดประกอบทุกข์ ทำวิปฏิสารความเดือดร้อน สร้างกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ “**โยคธรรม–โยคะ–อาสวะ –โอฆะ**” ข้อมปฏิบัติกับ “**วิสังโยค**” คือ ความหมดเครื่องผูกมัด–ความไม่ประกอบทุกข์
- (๓) เพื่อพอกพูนกิเลส ข้อมปฏิบัติกับ “**อปยะ–ธุดธรรม**” คือ ความไม่พอกพูนกิเลส
- (๔) เพื่อความอยากอันใหญ่–ความมกใหญ่–มกมากอยากใหญ่ ข้อมปฏิบัติกับ “**อัปปิจจตา**” คือ ความอยากอันน้อย–ความมกน้อย
- (๕) เพื่อความไม่สันโดษ–ความไม่รู้จักพอ ข้อมปฏิบัติกับ “**สันตญฐิตี**” คือ ความสันโดษ–ความเอิบอิมพึงพอใจในผลสำเร็จในสิ่งที่ตนมี ไม่โลภริษยาจึงเครียดใคร “**อรติ**” คือ ความขี้เกียจ–ความไม่ยินดีด้วย–ความริษยา
- (๖) เพื่อความคลุกคลีอยู่ในหมู่ ข้อมปฏิบัติกับ “**ปวิเวกตา**” คือ ความสัจสงบในการเจริญภาวนา ความสัจกายสัจใจ “**กายวิเวก–จิตตวิเวก–อุปธิวิเวก**” นั่นคือ “**ปวิเวกตา**” – ความเป็นผู้สัจ หรือ “**อสังสังฆฐิตา**”–ความเป็นผู้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ
- (๗) เพื่อความเกียจคร้าน–ไม่ประกอบด้วยศรัทธาและฉันทะ ข้อมปฏิบัติกับ “**วิริยารัมมะ**” คือ การปรารถนประกอบความเพียรในการสร้างกุศล นั่นคือ “**อารัททวิริยตา**” – ความเป็นผู้ปรารถนความเพียร
- (๘) เพื่อความเลี้ยงยาก–เบียดเบียนผู้อื่น ข้อมปฏิบัติกับ “**สุภรตา**” คือ ความเลี้ยงง่าย

เพราะฉะนั้น **สิ่งนี้คือจุดเริ่มต้นที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง** ที่เกิดขึ้นระหว่าง (๑) “**กระบวนการคิดในทางโลก**” ของปราชญ์ทางโลก ที่วิวัฒน์พัฒนานานจนทำให้เกิดความเชี่ยวชาญในด้าน “**ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน–ทักษะการคิดขั้นสูง**” [โลกียธรรม–โลกีย์ปัญญา] แต่ได้รับอภุศลผลวิบาก [ทุกคติ] คือ “**ผู้มีโสกะ–ปริเทวะ–ทุกข์–โทมนัส–อุปายาส เป็นธรรมดา**” [ความโสกะ–ความคร่ำครวญ–ทุกข์–โทมนัส–ความคับแค้นใจ] กับ (๒) “**กระบวนการคิดในทางธรรม**” ของจิณาสพอรหันต์แห่งอริยบุคคล ที่วิวัฒน์พัฒนานานจนเกิด “**ปัญญาญาณ**”

[โลกุตตรธรรม-โลกุตตรปัญญา] แห่งวิปัสสนาภูมิ ที่ได้รับกุศลผลานิสงส์ [สุดติ] คือ “ผู้ปราศจากโสกะ-ปริเทวะ-ทุกข-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา” แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อเสนอแนะในเชิงภาคปฏิบัติ คือ

- (๑) ให้พัฒนาปัญญาทางโลก “**โลกียธรรม**” ให้ถึงสูงสุด ให้เกิดความรู้ที่แตกฉานจริงๆ ให้อยู่ในฐานะผู้คงแก่เรียน “**พหูสูต-พหุสัจจะ**” หรือปัญญาแตกฉานใน “**ปฐีสัมภิทา ๔**”
- (๒) ให้เข้าถึง “**ความคิดริเริ่ม**” [Initiativeness] และ “**ความคิดสร้างสรรค์**” [Creativeness] ด้วยไหวพริบปฏิภาณ ด้วยทัศนคติหรือมุมมองที่มองโลกในแง่ดี [Optimistic Attitudes] คือ นำองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้มาต่อยอดองค์ความรู้ใหม่ ที่เรียกว่า “**นวัตกรรมทางความคิด**” [Thinking Innovations] ในการเจริญภาวนาแห่งอริยมรรค
- (๓) ให้เข้าถึง “**ความคิดประยุกต์ดัดแปลง**” [Applicability and Adaptability] คือ หลอมองค์ความรู้ทั้งหมดให้เป็น “**ปรมาตสัจจะ**” [Absolute Truths] ในเชิงนัยตามพระอภิธรรมปิฎก คือ “**สัจจธรรม**” ที่แท้จริงล้วนๆ ขึ้นสูงสุด ซึ่งไม่ใช่ “**สมมติสัจจะ**” [Conventional Truths] เพื่อให้เป็นผู้รู้จำแนกแจกธรรมได้อย่างถูกต้อง เพื่อปรับความสมดุลระหว่าง “**โลกียธรรม**” กับ “**โลกุตตรธรรม**” เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดที่จะเห็นธรรมและตรัสรู้ธรรมได้จริง แต่อย่าลืมต้องสพรคด้วย “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” มิฉะนั้น “**ผิด-ไม่ใช้ทางในมัชฌิมาปฏิภา**”

ดังนั้น ในการเจริญภาวนาจึงต้องประกอบด้วยความถึงพร้อมหรือความสมบูรณ์ด้วยข้อประพฤติปฏิบัติอันเป็นสัมมาปฏิบัติอันยิ่งยวดด้วย องค์ประกอบสำคัญ ๒ ประการ ดังนี้

- (๑) “**สมถภาวนา-อธิจิตต์**” [สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ = จิตตภาวนา] คือ จิตอันยิ่งด้วย “**ฌานจิต**” ที่ปราศจากนิเวรณ มุ่งหมายให้บรรลุถึง “**จิตประภัสสร**” [จตุตถฌานจิต] ที่ประกอบด้วย “**อุเบกขา-เอกัคคตา**” นั่นคือ (๑) “**มานุเปกขา**” —อุเบกขาในฌาน กับ “**ตัตถมัชฌัตตุเปกขา**” —อุเบกขาในความวางตนเป็นกลางในธรรมนั้นๆ (๒) “**เอกัคคตาแห่งสมาธิ-อัปนาสมาธิ**” —สมาธิที่บริสุทธิ์-ผ่องแผ้ว-เบิกบานใจ-สว่างไสว นั่นคือ “**มีวิริยะ-มีสัมปชัญญะ-มีสติ**” ที่เรียกว่า “**อาตปปี-สัมปชาโน-สติมา**” (ดูในบทที่ ๕)
- (๒) “**วิปัสสนาภาวนา-อธิปัญญา**” [สัมมาทิฏฐิ-สัมมาสังกัปปะ = ปัญญาภาวนา] คือ ปัญญาที่เห็นธรรม นั้นได้แก่ “**วิปัสสนาญาณ**” หรือ “**ญาณในวิปัสสนา**” และ **ปัญญาที่ตรัสรู้ธรรม** ได้แก่ “**มัคคญาณ**” อันเป็น “**โลกุตตรมรรค**” ที่ทำให้เกิด “**โลกุตตรผล**” อันเป็น “**สัมมาญาณ**” (ข้อ ๕ ในสัมมัตตะ ๑๐) คือ หยั่งรู้ชอบ ฉะนั้น “**มัคคญาณ-ผลญาณ**” คือ “**อริยปัญญา**” ที่เป็นเหตุในจิตแดนไปสู่ภาวะอันเป็นสัจจธรรมแห่ง “**นิพพาน-อมตธาตุ**” ที่เรียกว่า “**สัมมาวิมุตติ-อริยวิมุตติ**” (ข้อ ๕ ในสัมมัตตะ ๑๐ และ ข้อ ๔ ในอริยธรรม) คือ หลุดพ้นชอบ ตามลำดับ

ลำดับต่อไป ให้พิจารณาถึง “**โสพสญาณ-ญาณ ๑๖**” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖” [ปัญญาประเสริฐ-ปัญญาอริยะ]

- (๑) “นามรูปปริจเฉทญาณ” — ญาณกำหนดจำแนกรู้นามและรูป
- (๒) “ปัจจัยปริคคหญาณ” — ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป
- (๓) “สัมมสนญาณ” — ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์
- (๔) “อุทฺทัพพยานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับไปแห่งขั้น ๕
- (๕) “ภังคานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันตามเห็นความสลายไปหมดของสังขารทั้งหลาย
- (๖) “ภยตูปัฏฐานญาณ” — ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๗) “อาทีนวานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงเห็นโทษ
- (๘) “นิพพิทานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย
- (๙) “มฺหุจฺจิตฺตํมยตาญาณ” — ญาณอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสีย
- (๑๐) “ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันคำนึงพิจารณาทบทวนเพื่อหาทาง
- (๑๑) “สังขารูปกขาญาณ” — ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- (๑๒) “ตัจจานุโลมิกญาณ-อนุโลมญาณ” — ญาณยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ริยัสัจจ
- (๑๓) “โคตรภูญาณ” — ญาณครอบโคตร
- (๑๔) “มคฺคญาณ” — ญาณในอริยมรรค
- (๑๕) “ผลญาณ” — ญาณในอริยผล
- (๑๖) “ปัจจเวกขณญาณ” — ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน

} โลกุตตรญาณ นอกนั้น คือ โลกีย์ญาณ

นอกจากนี้ ยังต้องพิจารณาถึง “อนุปัสสนา ๗” [การพิจารณาเนื่องๆ-การตามเห็น] คือ จิตตามพิจารณาจิตอยู่เนื่องๆ ทั้งในและนอกวิปัสสนาภูมิ คำว่า “วิปัสสนาภูมิ” หมายถึง (๑) “การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาคำเนินไป” คือ การมองดูรู้เข้าใจ “สัมมสนะ” มักแปลว่า “พิจารณา” หรือรู้เท่าทันสังขารทั้งหลายตามที่มันเป็น “อนิจจะ-ทุกขะ-อนัตตา” อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิด “ตรุณวิปัสสนา” [วิปัสสนาอ่อนๆ ข้อ ๑-๔ ที่เหลือเป็น “พลววิปัสสนา” คือ วิปัสสนาที่มีกำลัง-ที่แรงกล้า-หรืออย่างเข้ม] ซึ่งเป็นพื้นฐานของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป และ (๒) “ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนา” คือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง “ยถากุตตญาณ” ตรงกับคำว่า “ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ขั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยัสัจจ ๔ ปฏิจสงฺมุปบาท ๑๒ และ ปฏิจสงฺมุปบันนธรรมทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มุ่งเน้น “ปฏิจสงฺมุปบาท ๑๒” ซึ่งเป็นที่รวมในการทำความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น ว่าโดยสาระ ก็คือ “ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๑” ที่เป็น “อุปนิสสยปัจจัย” เครื่องหนุนกระตุ่นเร้าทำให้เกิดปัญญาในวิปัสสนา คือ “ปัญญา ๑๐” และ หลักสำคัญในการเจริญวิปัสสนา ที่เรียกว่า “มหาวิปัสสนา ๑๘” [การพิจารณาเนื่องๆ] อันเป็นทางเลือกที่เสริมสนับสนุน “โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖” และเป็นทักษะในการวิวัฒน์พัฒนาให้เกิด “ปัญญาวิปัสสนา-วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” (ดูภาคผนวก-เบญจขั้น) หรือ “ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา” และเป็น “ปัญญาอริยะ” ข้อปฏิบัติของพระอริยเจ้า เช่นกัน ดังรายละเอียดเพิ่มเติม ดังนี้

“อนุวิปัสสนา ๗” ซึ่งทำให้เกิด “ปัญญา-ความรู้แจ้ง” ที่เรียกว่า “ปัญญา ๑๐” ได้แก่

- (๑) “ชวนปัญญา” — ปัญญาเร็ว โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา” [เห็นความไม่เที่ยง]
- (๒) “นิพเพธิกปัญญา” — ปัญญาทำลายกิเลส โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา” [เห็นความทุกข์]
- (๓) “มหาปัญญา” — ปัญญามาก โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา” [เห็นความไม่ใช่ตัวตน]
- (๔) “ติคขปัญญา” — ปัญญาคมกล้า โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา” [หน่ายในกองทุกข์]
- (๕) “วิบูลปัญญา” คือ ปัญญากว้างขวาง โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา” [ดับความกระหายวิภวัญญะ]
- (๖) “คัมภีรปัญญา” — ปัญญาลึกซึ้ง โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา” [ดับกิเลส]
- (๗) “อัสสามันตปัญญา” — ปัญญาไม่ใกล้ โดยเจริญ “ปฏินิสัสคคานุปัสสนา” [สลัดคืน]
- (๘) “ปฏิสัมภิทา ๔” — ปัญญาแตกฉาน โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗” [ปัญญาแตกฉาน-อุเบกขา]
- (๙) “ปุลลปัญญา” — ปัญญาแน่นหนา โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ความรู้ทั่วถ้วน-สัพพัญญู]
- (๑๐) “หาสปัญญา” — ปัญญาร่าเริง โดยเจริญ “ปัญญา ๘” [ทิพยจักขุ-ปัญญาจักขุ]

“มหาวิปัสสนา ๑๘” [ปัญญาประเสริฐ-ปัญญาอริยะ]

- (๑) “อนิจจานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- (๒) “ทุกขานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความทุกข์
- (๓) “อนัตตานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตน
- (๔) “นิพพิทานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย
- (๕) “วิราคานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- (๖) “นิโรธานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความดับ
- (๗) “ปฏินิสัสคคานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความสลัดคืน
- (๘) “ขยานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความสิ้นไป
- (๙) “วยานุปัสสนา” — การเห็นความเสื่อมไป
- (๑๐) “วิปริณามานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความแปรปรวน
- (๑๑) “อนิมิตตานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย
- (๑๒) “อัปป์ลนิตตานุปัสสนา” — การเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง
- (๑๓) “สุญญตานุปัสสนา” — การพิจารณาเป็นความว่างเปล่า
- (๑๔) “อริปัญญาธรรมวิปัสสนา” — การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง
- (๑๕) “ยถาภูตญาณทัสนะ” — ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง
- (๑๖) “อาทีนวานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นโทษ
- (๑๗) “ปฏิสังขานุปัสสนา” — การพิจารณาหาทาง
- (๑๘) “วิวิภวัญญานุปัสสนา” — การพิจารณาการเห็นอุบายที่จะหลีกไป

“มหาวิปัสสนา ๑๘” หมายถึง การทำให้แจ้งในธรรม การแทงตลอดธรรมมีความสงบเป็นประโยชน์ การทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งที่ศึกษาอยู่ เมื่อรู้ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยสามารถความเป็นผู้ระงับในสภาวะธรรมนั้นๆ ซึ่งทำโยนิโสมนสิการทั้งระบบในวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดย “โสภาพสญาณ-ญาณ ๑๖” รวมอยู่ด้วย ได้แก่

(๑) “อนิจจานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง พิจารณาเห็นความพ้นจากความถือมั่น โดยความเป็นสภาพเที่ยง พิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงในขั้น ๕ หรือธรรมทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งความไม่เที่ยงนั้น “อนิจจตา-อนิจจลักษณะ” ความที่เบญจขันธ์เหล่านั้นเกิดเสื่อมและเป็นอย่างอื่น หรือเป็นแล้วไม่เป็น หรือแสดงในนัยที่ว่า การไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้นของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วแตกไป โดยการทำลายแห่งขณะ ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดยความเป็นสภาพเที่ยง จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” และอีกนัยหนึ่ง “อนิจจานุปัสสนา” ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “ชวนปัญญา” [ปัญญาเร็ว] ให้บริบูรณ์

(๒) “ทุกขานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นสังขารเป็นทุกข์ เห็นสภาพแห่งทุกข์ “ทุกขตา-ทุกขลักษณะ” ซึ่งมีกำลังแห่งวิปัสสนาพละ เพราะอาศัยสมาธิในขั้น ๕ ย่อมชำระแรก ย่อมทำลาย “ปณิธิแห่งขั้น ๕” ความละสุขสัญญา ย่อมสำเร็จได้ด้วย ทุกขานุปัสสนา ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดยความเป็นสุข จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” เพราะฉะนั้น ทุกขานุปัสสนา ย่อมยัง “นิพเพธิกปัญญา” [ปัญญาทำลายกิเลส] ให้บริบูรณ์ นั่นคือ “อนุโลมขันติ” ซึ่งเป็นการนับได้ว่าเป็นเรื่องความอดทนในสภาพแห่งทุกข์ด้วย “อาการ ๔๐” ดังนี้

พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ โดยความว่า :- (๑) เป็นของไม่เที่ยง (๒) เป็นทุกข์ (๓) เป็นโรคร (๔) เป็นดังหัวฝี (๕) เป็นดังลูกศร (๖) เป็นความลำบาก (๗) เป็นอาพาธ (๘) เป็นอย่างอื่น (๙) เป็นของชำระ (๑๐) เป็นเสียด (๑๑) เป็นอุปาทว (๑๒) เป็นภัย (๑๓) เป็นอุปสรรค (๑๔) เป็นความหวั่นไหว (๑๕) เป็นของผูกพัน (๑๖) เป็นของไม่ยั่งยืน (๑๗) เป็นของไม่มีอะไรต้านทาน (๑๘) เป็นของไม่มีอะไรป้องกัน (๑๙) เป็นของไม่เป็นที่พึง (๒๐) เป็นของว่าง (๒๑) เป็นของเปล่า (๒๒) เป็นของสูญ (๒๓) เป็นอนัตตา (๒๔) เป็นโทษ (๒๕) เป็นของมีความแปรปรวน เป็นธรรมดา (๒๖) เป็นของหาสาระมิได้ (๒๗) เป็นมูลแห่งความลำบาก (๒๘) เป็นดังเพชรฆาต (๒๙) เป็นความเสื่อมไป (๓๐) เป็นของมีอาสวะ (๓๑) เป็นของอันปัจจัยปรุงแต่ง (๓๒) เป็นเหยื่อแห่งมาร (๓๓) เป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา (๓๔) เป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา (๓๕) เป็นของมีความป่วยไข้เป็นธรรมดา (๓๖) เป็นของมีความตายเป็นธรรมดา (๓๗) เป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา (๓๘) เป็นของมีความรำไรเป็นธรรมดา (๓๙) เป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (๔๐) เป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

— เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมได้อนุโลมขันธ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็น “นิพพานเที่ยง” ย่อมอย่างลงสู่ “สัมมัตตนิยาม” [สัมมัตตะ ๑๐ คือ สภาวะที่ถูกต้อง สิ่งที่ต้องการ ดูเพิ่มเติมใน-บทสรุป] เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นทุกข์ ย่อมได้อนุโลมขันธ์ เมื่อพิจารณาเห็นว่า ความดับแห่งเบญจขันธ์เป็นนิพพานเป็นสุข ย่อมอย่างลงสู่ “สัมมัตตนิยาม” นั่นคือ ภาวะที่ถูกต้องแน่นอนตามธรรมดา ที่เรียกว่า “กฎธรรมชาติ-กำหนดแห่ง ธรรมดา”

(๓) “อนัตตานุปัสสนา” — การพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน โดยพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา “อนัตตลักษณะ” อย่างนี้ว่า ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา เพราะอาศัยปัจจัย เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และ เพราะไม่เชื่อฟัง พิจารณาเห็นความพ้นจากความถือมั่น โดยความเป็นตัวตน ที่เรียกว่า “อัตตภาวิ เวส” ซึ่งเป็น การมนสิการสภาวะธรรมอันประกอบด้วยจิตมากด้วยญาณของผู้เห็น อนัตตลักษณะอัน ลึกซึ้ง ซึ่งคนภายนอกไม่เห็น จิตมากด้วยความยินดีของผู้ยินดีว่า เห็น อนัตตลักษณะ ที่โลกพร้อม ทั้งเทวโลกยังไม่เห็น ที่เรียกว่า “เวทพหุล” นั่นคือ การพิจารณาใน “สุญญตธาตุ” [สุญญตานุปัสสนา] คือ ที่เกิดขึ้นใน “นิพพานธาตุ” กล่าวคือ “สุญญตธาตุ” โดยความปรากฏ โดย อากาโรที่เป็นของสุญ เพราะจิตโน้มไปในนิพพาน ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “อนัตตานุปัสสนายถา ภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลง [โมหะ] โดยความเป็นตัวตนจากความไม่รู้ [อวิชชา] เพราะ เหตุนั้น จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” และอีกนัยหนึ่ง “อนัตตานุปัสสนา” [การพิจารณาเห็นว่าเป็นอนัตตา] บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “มหาปัญญา” ให้บริบูรณ์ เพราะการถึงความเจริญด้วยเห็น ความเป็นของสุญ เป็นการถึงความยิ่งใหญ่ นั่นคือ “โลกุตตรธรรม”

(๔) “นิพพิทานุปัสสนา” — พิจารณาความเบื่อบรรเทาในสังขารทั้งหลาย “เปลื้องปล่อยจิต” จากความ เพลิดเพลิน [นันทิ] นั่นคือ พ้นจาก “นันทิสัตถุญา” [ความสำคัญกำหนดหมายรู้โดย ความยินดี-ความ ติดใจเพลิดเพลิน-ความระเริง-ความสนุก-ความชื่นมื่น] พ้นจากความถือมั่น โดยความเพลิดเพลิน พ้นจาก “กามุปาทาน” [อุปาทาน ๑] ด้วยปัญญาเห็นธรรม ในความปรากฏของสังขารทั้งหลาย ที่ เป็นของน่ากลัว ที่เรียกว่า “ภยตูปฏฐาน ปรลัญญา” ซึ่งประกอบด้วย (๑) “ภยตูปฏฐานญาณ” (ข้อ ๓ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ ปรินิพพานยังเห็นสังขารปรากฏโดยอากาโรเป็นของน่ากลัว เพราะสังขารทั้ง ปวงนั้น ล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (๒) “อาทีนวานุปัสสนาญาณ” (ข้อ ๓ ใน วิปัสสนาญาณ ๕) คือ ญาณอันค้ำนึ่งเห็น โทษ ปรินิพพานเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคน ด้วยทุกข์ และ (๓) “นิพพิทานุปัสสนาญาณ” (ข้อ ๕ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ ปรินิพพานถึงสังขาร ด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษมากมาย แต่ไม่ใช่ทำลายตนเองเพราะเบื่อบรรเทา ซึ่งญาณใน วิปัสสนาทั้ง ๓ นี้ มีลักษณะในความหมายอย่างเดียวกัน และ “ญาณ ๓” เหล่านี้ หมายถึง “นิพพิทา อนุโลมญาณ” เพราะอนุโลมโดยความอนุกุลของ “นิพพิทาญาณ” ในขณะเดียวกัน การเจริญ วิปัสสนาจนบรรลุถึง “นิพพิทานุปัสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดยความ

เพติดเพติน จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” และในอีกแง่หนึ่ง “นิพพิทานุปัสสนา” บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “ติกขปัญญา” [ปัญญาคมกล้า] ให้บริบูรณ์

- (๕) “วิราคานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด สำรอกกิเลสค้นหา ความพ้นจาก “ราคตัณญา” ได้แก่ “วิราคานุปัสสนา” และ “มรรค” [อริยมรรค ๘] อันเป็นไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการเห็นทั้งสองอย่างนั้น ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีต แล้วพึงทราบ ว่า ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนาแม่สองอย่าง “หายใจเข้า” และ “หายใจออก” ย่อมศึกษาว่าเราจักพิจารณาความคลายกำหนด หายใจเข้า หายใจออก ฉะนั้น วิราคานุปัสสนาย่อมยัง “วิมุตตปัญญา” [ปัญญากว้างขวาง] ให้บริบูรณ์ ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “วิราคานุปัสสนายถาคตญาณ” [วิราคานุปัสสนาญาณ] ย่อมทำให้พ้นจากความหลง ความถือมั่น ความยึดมั่น โดยความกำหนด กามุปาทาน [อุปาทาน ๑] จากความไม่รู้ [อวิชชา] เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” และในอีกแง่หนึ่ง “วิราคานุปัสสนา” บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “วิมุตตปัญญา” [ปัญญากว้างขวาง] ให้บริบูรณ์เช่นกัน
- (๖) “นิโรธานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความดับ ก็คือซึ่งสามารถเห็นความดับทั้งปวง ด้วยลักษณะของความเสื่อมระคนทุกข์และความแปรปรวน ย่อมพ้นจากเครื่องหมาย นิमित เหตุปัจจัย หรือที่ตั้ง โดย “ความเป็นเหตุเกิด” จิตไม่หวั่นไหวในสมุทัย สลัดออกไปจาก “สมุทัย-ทุกข์สมุทัย” อันเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ พ้นจากความหลงโดยเป็นเหตุให้เกิด จากความไม่รู้ “อวิชชา” คือ ดับกิเลสทั้งหลายได้ด้วย “นิโรธานุปัสสนา” และ “ผล” [อริยผล ๔] ซึ่งเป็นธรรมที่ละเอียดประณีต ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “นิโรธานุปัสสนายถาคตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดยเป็นเหตุให้เกิด จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” ฉะนั้น นิโรธานุปัสสนา บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “คัมภีรปัญญา” [ปัญญาลึกซึ้ง] ให้บริบูรณ์
- (๗) “ปฏินิสัคคานุปัสสนา” —พิจารณาความถือมั่นตั้งไว้โดยความถือผิดยึดมั่น จิตไม่หวั่นไหว ไม่เอนเอียง ไม่กวัดแกว่งไปใน อวิชชา ในกิเลสอันสหระคต [รวมกับ] ด้วย อวิชชา และในขั้นนี้ หรือพิจารณาเห็นความสละคืน ซึ่งประกอบด้วย ๒ อย่าง คือ สละคืนเพราะบริจาศ และสละคืนเพราะการเล่นไป ซึ่งเป็นชื่อของ “วิปัสสนามรรค” เพราะวิปัสสนาย่อมสละกิเลสทั้งหลายพร้อมด้วยขั้นชาติสังขาร ด้วยสามารถแห่งตทั้งคะ [ดับกิเลสด้วยธรรมที่ตรงข้าม] ย่อมเล่นไปเพราะเห็นโทษแห่งสังขตธรรม และเพราะน้อมไปในนิพพานอันตรงกันข้ามกับโทษแห่งสังขตธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า สละคืนเพราะบริจาศ และสละคืนเพราะการเล่นไป มรรคยอมสละกิเลสทั้งหลายพร้อม ชั้นชาติสังขาร [อุปาทานขั้น ๕] ด้วยอำนาจแห่งการตัดขาด ย่อมเล่นไปในนิพพานด้วยการทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนี้ คือ สละคืนเพราะบริจาศ สละคืนเพราะการเล่นไปดัง ผู้ประกอบด้วย ปฏินิสัคคานุปัสสนา [พิจารณาเห็นความสละคืน] แม่สองอย่างนั้น หายใจเข้า และหายใจออกย่อมศึกษาว่า ก็จักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสละคืน หายใจเข้า หายใจออก ในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “ปฏินิสัคคานุปัสสนายถาคตญาณ” ย่อมทำให้พ้น

จากความหลงโดยความถึม่น จากความไม่รู้ เพราะเหตุนี้จึงเป็น “ญาณวิโมกข์” ฉะนั้น ปฏิบัติสัก
คานุปัสสนา ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “อัสสัมมัตตปัญญา” [ปัญญาไม่ใกล้] ให้
บริบูรณ์

- (๘) “ขยานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความสิ้นไป ได้แก่ การเห็นและการรู้ ความดับแห่งรูปขันธ์
เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และ วิญญาณขันธ์ ซึ่งทั้งหมดเป็นปัจจุบันธรรมที่เกิดขึ้น
และการเห็นและการรู้ ความดับแห่งจิตและเจตสิกอันมีขันธ์เป็นอารมณ์ในลำดับ ความดับแห่งขันธ์
นั้นๆ ซึ่งในความเป็นจริง ก็คือ “ความดับแห่งกิเลส” [ขันธ์ ๕ ที่มีกรรมครอบครอง มีวิบาก
ประกอบด้วยสังสารทุกข์]
- (๙) “วยานุปัสสนา” —การเห็นความเสื่อมไป ได้แก่ การเห็นการรู้ความดับแห่งขันธ์ในอดีตอนาคตอัน
สืบเนื่องกัน ไปด้วยขันธ์นั้น ในลำดับแห่งการเห็นและการรู้ความดับแห่งขันธ์ในปัจจุบัน กล่าวคือ
เห็นอนิจจังที่เกิดในกาลทั้ง ๓ ซึ่งระคนด้วยทุกข์ หรือ สังสารทุกข์
- (๑๐) “วิปริณามานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความแปรปรวน แห่งขันธ์ทั้งปวงว่า ขันธ์ที่เป็นอดีต
อนาคต ปัจจุบัน นั่นคือ ในกาลทั้ง ๓ [อัทธา ๓] แม้ทั้งหมดมีความแปรปรวน เพราะน้อมไปใน
“นิโรธ” อันได้แก่ ความดับนั้น กล่าวคือ “เห็นไตรลักษณ์” ซึ่งเป็น “สามัญลักษณะ” ในขันธ์
ทั้งหลายแห่ง สังขารธรรม หรือ สังขตธรรม ซึ่งระคนด้วยทุกข์ [ทุกข์ตา] อันเกิดจากความไม่รู้
แห่ง อวิชชา และ กิเลสตัณหา ตามหลัก ปฏิจสงมุปบาท ๑๒
- (๑๑) “อนิมิตตานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นความไม่มีเครื่องหมาย ได้แก่ “อนิจจานุปัสสนา” การ
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง [อนิจจัง-อนิจจตา-อนิจจลักษณะ] ของผู้เห็นความแปรปรวนของ
สังขารทั้งปวงอย่างนี้แล้ว ฉะนั้น การพิจารณาเห็น โดยความเป็นของไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิมิตตา
นุปัสสนา” เพราะไม่มีเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยง ด้วยการละเครื่องหมายอันเป็นความเที่ยง
เสียได้ และในขณะที่เดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “อนิมิตตานุปัสสนายถาภูตญาณ”
ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดยความเป็นนิมิตว่าเป็นของเที่ยง ยั่งยืนถาวร ไม่แตกสลาย จาก
ความไม่รู้ เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์”
- (๑๒) “อัปปลิหิตานุปัสสนา” —การเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง ได้แก่ การพิจารณาเห็นทุกข์ [ทุกข์ัง-ทุกข์ตา-
ทุกข์ลักษณะ] อันเป็นไปในลำดับแห่ง “อนิจจานุปัสสนา” ชื่อว่า “อัปปลิหิตานุปัสสนา” เพราะ
ไม่มีที่ตั้ง ไม่ใช่สรณะที่พึ่ง ไม่ใช่ที่อาศัยแห่งจิต ด้วยการละความปรารถนาสุข และใน
ขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “อัปปลิหิตานุปัสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้น
จากความหลงโดยความเป็นที่ตั้งจาก ความไม่รู้ “อวิชชา” เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์”
- (๑๓) “สุญญตานุปัสสนา” —การพิจารณาเป็นความว่างเปล่า ความไม่มีแก่นสาร ความไม่ใช่ตน ความ
ไม่ใช่เรา ได้แก่ การพิจารณาเป็น “อนัตตา-อนัตตตา-อนัตตลักษณะ” อันเป็นไปในลำดับ
“ทุกขานุปัสสนา” ชื่อว่า “สุญญตานุปัสสนา” เพราะเห็นความเป็นของว่างเปล่าจากตน ด้วยการละ

ความยึดมั่นตัวตน ด้วยการถอน “อัตตาทิณิเวส” และในขณะเดียวกัน การเจริญวิปัสสนาจนบรรลุถึง “สุญญตานุปัสสนายถาภูตญาณ” ย่อมทำให้พ้นจากความหลงโดย *ความยึดมั่น* [อุปาทาน-อุปาทิ] จากความไม่รู้ [อวิชชา] เพราะเหตุนี้ จึงเป็น “ญาณวิโมกข์”

(๑๔) “อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา” —การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ วิปัสสนาเป็นไป เพราะถือความว่างเปล่าด้วยการดับว่า สังขารที่เห็นแล้วๆ เล่าๆ ซึ่งความดับของสังขารอย่างนี้ แล้วพิจารณาเห็นโดย *ความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน* ย่อมดับไป ด้วยเห็นถึงสภาวะแห่ง “อนัตตา-อนัตตตา-อนัตตลักษณะ” นอกจากความดับของสังขาร *ย่อมไม่มีอะไรอื่น เป็นความว่าง เป็นสุญญตา ไม่มีตัวตน* ฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาด้วย “*อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา*” นั้น ทำให้ได้ข้อสรุปว่า “*อธิปัญญา จ รมเมสุ จ วิปัสสนา*” หมายถึง *อธิปัญญาและความเห็นแจ้งในธรรมทั้งหลาย เพื่อที่จะดับกิเลสและทุกข์ทั้งปวง*

(๑๕) “ยถาภูตญาณทัสสนะ” —ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง เพราะหมดสิ้นข้อสงสัย [เห็นสมุทัยสังข] ซึ่งทำให้เกิด “*ยถาภูตญาณ-ธรรมวิดิญาณ-สัมมาทัสสนะ*” [ปริชาหยังรู้สรรพสิ่งตามที่เป็นจริง-ความตั้งแน่นอนแห่งกำหนดธรรมคา-ความปลุกฝังในสัมมาทิฏฐิ] ในขณะเจริญธรรม “*วิสุทธิ ๗*” ในข้อ ๔ นั่นคือ “*กัณฑาวิตรณวิสุทธิ*” ได้แก่ “*ภยตูปัญฐานญาณ*” (ข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ *ปริชาค่านิ่งเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว* “*อาทีนวานุปัสสนาญาณ*” (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ *ปริชาญาณอันค่านิ่งเห็นโทษของสังขารทั้งหลาย* “*นิพพิทานุปัสสนาญาณ*” (ข้อ ๕ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ *ปริชาญาณอันค่านิ่งเห็นด้วยความหน่าย* อันเป็นไปแล้วว่า “*สภยา สงฺขารา*” หมายถึง “*สังขารทั้งหลายน่ากลัว*” เพราะเห็นความดับแล้วๆ เล่าๆ อยู่เรื่อยไป ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยหรือ “*อุปนิสสยปัจจัย*” ที่ก่อเกิดให้เกิด “*มฺหุจฺจิตฺกัมมตาญาณ*” (ข้อ ๖ ในวิปัสสนาญาณ ๕) คือ *ญาณอันค่านิ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลาย*

(๑๖) “อาทีนวานุปัสสนา” —การพิจารณาเห็นโทษ ได้แก่ การเห็นการรู้โทษ ด้วย “*ภยตูปัญฐานญาณ*” อันเกิดขึ้นแล้วในภพทั้งปวง เป็นต้น เมื่อกล่าวถึง “*อาทีนวานุปัสสนา*” (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๕) เป็นอันกล่าวถึง “*นิพพิทานุปัสสนา*” หมายถึง *การพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย* เพราะบาลีว่าธรรมเหล่านี้ คือ “*ภยตูปัญฐานญาณ-อาทีนวาญาณ-นิพพิทาญาณ*” มีอรรถความหมายอย่างเดียวกัน เพียงแต่มีพยัญชนะเท่านั้นต่างกัน

(๑๗) “ปฏิสังขานุปัสสนา” —การพิจารณาหาทาง ได้แก่ “*อนิจจานุปัสสนาญาณ-ทุกขานุปัสสนาญาณ-อนัตตานุปัสสนาญาณ*” [ปัญญาเห็นไตรลักษณ์-ปัญญาตรัสรู้] เกิดขึ้นด้วย “*มฺหุจฺจิตฺกัมมตาญาณ*” (ข้อ ๖ ในวิปัสสนาญาณ ๕) หมายถึง *ปริชาค่านิ่งถึงด้วยความใคร่จะพ้นไปเสีย* กระทำอุบายเพื่อพ้น กำหนดรู้ด้วย “*ปฏิสังขานุปัสสนา*” (ข้อ ๗ ในวิปัสสนาญาณ ๕) ฉะนั้น เมื่อกล่าวถึง “*ปฏิสังขานุปัสสนา*” เป็นอันกล่าวถึง “*มฺหุจฺจิตฺกัมมตาญาณ*” และ “*สังขารุเบกขาญาณ*” (ข้อ ๘ ในวิปัสสนาญาณ ๕) หมายถึง *ปริชาค่านิ่งด้วยความวางเฉยในสังขารเพราะรู้เห็นด้วยปัญญาในวิปัสสนา*

อย่างไรก็ตาม ธรรมเหล่านี้ ได้แก่ “มูญจิตุกัมมตาญาณ–ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ–สังขารเบกขาญาณ” มีอรรถความหมายอย่างเดียวกัน

(๑๘) “วิวิฏฐานุปัสสนา” — การพิจารณาการเห็นอุบายที่จะหลีกไป ได้แก่ “โคตรภูญาณ” (ข้อ ๑๓ ใน โสฬสญาณ–ญาณ ๑๖) หมายถึง ญาณซึ่งเป็นลำดับแห่งอริยมรรค เกิดขึ้นด้วย “สัจจานุโลมิกญาณ–อนุโลมญาณ” (ข้อ ๕ ในวิปัสสนาญาณ ๕) หมายถึง ญาณอันสมควรแก่การกำหนดหยั่งรู้ อริยสัจ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพาน แล้ว ญาณอันคล้ายต่อการตรัสรู้ อริยสัจ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้น ก็จะเกิด “โคตรภูญาณ” มาคั่นกลาง แล้วเกิด “มรรคญาณ–มัคคญาณ–มรรค ๔” ให้สำเร็จ “ความเป็นอริยบุคคล” ต่อไป ฉะนั้น เมื่อกล่าวถึง “โคตรภูญาณ” เป็นอันกล่าวถึง “สัจจานุโลมิกญาณ–อนุโลมญาณ” ด้วย เพราะ “โคตรภูญาณ” สำเร็จด้วย “สัจจานุโลมิกญาณ–อนุโลมญาณ” เพื่อเป็นบาทฐานแห่งอริยมรรค ๔–อริยผล ๔–และ–นิพพาน ๑ ที่เรียกว่า “โลกุตตรธรรม ๕” ซึ่งเป็น “มหาปัญญา” แห่งพระพุทธศาสนา

แต่อย่างไรก็ตาม ก็ให้พิจารณาถึงรายละเอียดของ “โสฬสญาณ–ญาณ ๑๖” อีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งความเข้าใจอย่างลึกซึ้งเกี่ยวกับ “โลกุตตรธรรม ๕” [มัคคญาณ–ผลญาณ] ได้แก่ มัคคญาณ ๔–ผลญาณ ๔–นิพพาน ๑ ดังนี้

“โสฬสญาณ–ญาณ ๑๖” หมายถึง ความหยั่งรู้ ในที่นี้หมายถึงญาณที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด ให้พิจารณาถึง “วิปัสสนากุมิ–ปัญญาภูมิ” ได้แก่

(๑) “นามรูปปริจเฉทญาณ” — ญาณกำหนดจำแนกรูปร่างและรูป คือ รู้ว่าสิ่งทั้งหลายมีแต่รูปธรรมและนามธรรม และกำหนดแยกได้ว่า อะไรเป็นรูปธรรม อะไรเป็นนามธรรม ซึ่งทำให้เห็น “ขั้น ๕” [อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์–สังสารทุกข์ ให้ดูภาคผนวก–เบญจขั้น] ทั้งหมด = “ขั้น ๕–อายตนะ ๑๒–ธาตุ ๑๘–อินทริย์ ๒๒”

(๒) “ปัจจยปริคคหญาณ” — ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป คือรู้ว่า รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัย และเป็นปัจจัยแก่กัน อาศัยกัน โดยรู้ตามแนว “ปัจจยสมุปบาท” ก็ดี ตามแนว “กฎแห่งกรรม” ก็ดี ตามแนว “วิภูษะ ๓” ก็ดี เป็นต้น ซึ่งทำให้เห็น “ปัจจยสมุปบาท ๑๒” และ “ปัจจยสมุปป็นนธรรม” [ภวจักร] ทั้งหมด = “ปัจจยสมุปบาท ๑๒”

(๓) “สัมมสนญาณ” — ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์ คือ ยกรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายขึ้นพิจารณาโดยเห็นตามลักษณะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตน ซึ่งทำให้เห็น “ไตรลักษณ์” ทั้งหมด = “สามัญลักษณ์ ๓”

(๔) “อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ” — ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับ ไปแห่งเบญจขั้น จนเห็นชัดว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้นแล้วก็ต้องดับไป

ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด [จากข้อ ๔-๑๒ = **วิปัสสนาญาณ ๘**] = “**ปัญญาเห็นธรรม**”
[ไตรลักษณ์ กับ กิจในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ปริญา-ปหานะ-สังจิกิริยา-ภาวนา]

- (๕) “**กัณฑุปัสสนาญาณ**” — **ญาณอันตามเห็นความสลาย** คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นแล้ว คำนี้เด่นชัดในส่วนของความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด = “**อนัตตตา**”
- (๖) “**ภยตูปัญฐานญาณ**” — **ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว** คือ เมื่อพิจารณาเห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้วสังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัวเพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น = “**อนิจจตา**”
- (๗) “**อาทิวานุปัสสนาญาณ**” — **ญาณอันคำนึงเห็นโทษ** คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงซึ่งล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษเป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์ = “**ทุกขตา**”
- (๘) “**นิพพิทานุปัสสนาญาณ**” — **ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย** คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพิลิดเพลิดจิตใจ = “**วิราคะ**”
- (๙) “**มูญจตุกัมมตาญาณ**” — **ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย** คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น = “**นิโรธะ**”
- (๑๐) “**ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ**” — **ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง** คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป = “**มรรค**” [ปหานะ]
- (๑๑) “**สังขารุเปกขาญาณ**” — **ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร** คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่าเป็นความเป็นอยู่เป็นไปของมัน อย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่นั้น **มองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงเล่นมุ่งไปยังนิพพาน** เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้ = “**อุเบกขา**” [“**ตัมภมัมหมัตตูปกขา**” — อุเบกขาในความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ]
- (๑๒) “**สังขานุโลมิกญาณ-อนุโลมญาณ**” — **ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ** คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณเล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้ายต่อ “**การตรัสรู้อริยสัจ**” ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของ “**วิปัสสนาญาณ**” ต่อจากนั้นก็เกิด “**โคตรภูญาณ**” มากันกลาง แล้วเกิด “**มรรคญาณ**” [มัคคญาณ] ให้สำเร็จความเป็น “**อริยบุคคล**” ต่อไป = “**อริยสัจ ๔**”
- (๑๓) “**โคตรภูญาณ**” — **ญาณครอบโคตร** คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจาก “**ภาวะปุถุชน**” เข้าสู่ “**ภาวะอริยบุคคล**” = “**ญาณค้นระหว่างโลกียะกับโลกุตระ**”

- (๑๔) “**มัคคญาณ**” —ญาณในอริยมรรค คือ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จ “**ภาวะอริยบุคคล**” แต่ละขั้น ซึ่งทำให้เห็น “**อริยสัจ ๔**” ทั้งหมด = “**โลกุตตรมรรค** [มรรค ๔-มคสมังคี-มัคคญาณแห่งมรรค ๘]”
- (๑๕) “**ผลญาณ**” —ญาณในอริยผล คือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ = “**โลกุตตรผล** [ผล ๔-ผลสมังคี-ผลญาณแห่งมรรค ๘]”
- (๑๖) “**ปัจจบเวกขณญาณ**” —ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือ สรรวรู้มรรคผล กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งสุดท้ายทำให้เกิด “**อัสวักขยญาณ**” = “**ปัญญาตรัสรู้**” [สัมโพธิ-นิพพาน ๒]

เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ประการแรก คือ (๑) “**วิปัสสนาญาณ ๘**” ซึ่งอยู่ในลำดับข้อ ๔-๑๒ ซึ่งจะมีส่วนสัมพันธ์อย่างสอดคล้องกันกับ “**อนุปัสสนา ๗**” และ “**มหาวิปัสสนา ๑๘**” ที่เรียกว่า “**กระบวนการทบทวนขั้น ๕-ขั้นธวินิมุต-วฏฐานคามินีปฏิบัติทา**” [ข้อปฏิบัติอันยิ่งในการดับความยึดมั่นในสังขารธรรมเพื่อให้เข้าถึงอริยมรรคให้ได้] คือ **สภาวะที่ปราศจากขั้นหรืออุปาทานขั้น** ได้แก่ (๑) “**อุทกัพพญาณ**” —ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป (๒) “**ภังคญาณ**” —ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา (๓) “**ภยญาณ**” —ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว (๔) “**อาทีนวญาณ**” —ญาณค้ำนึ่งเห็นโทษ (๕) “**นิพพิทาญาณ**” —ญาณค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย (๖) “**มูญฺจิตกัมยตาญาณ**” —ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย (๗) “**ปฏิสังขาญาณ**” —ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง (๘) “**สังขารูปกขาญาณ**” —ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร (๙) “**อนุโลมญาณ**” —ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ แต่อย่างไรก็ตาม ในระหว่างที่กำลังเจริญภาวนาหรือบำเพ็ญเพียรชบะ [เผผลาญกิเลสราคะ] นั้น ฉะนั้น เวลานั้นก็ถึงการระงับปลดปล่อยออกจากกิเลสทั้งหลาย **สิ่งที่เศร้าหมองทำให้จิตขุ่นมัว-ไม่ผุดผ่องหมดจด-ไม่สะอาด-ไม่เปิดรับกุศลความดี** นั้น **สิ่งที่ผู้เจริญภาวนาควรระลึกไว้เพื่อเข้าใจแนวทางปฏิบัติในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน** ที่เรียกว่า “**สัญญา ๑๐**” ซึ่งสัมพันธ์กับ **วิปัสสนาญาณ ๘-อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘** ดังนี้

“**สัญญา ๑๐**” หมายถึง **ความกำหนดหมาย สิ่งที่ควรกำหนดหมายไว้ในใจหรือแนวความคิดความเข้าใจ** สำหรับใช้กำหนดพิจารณาในการเจริญกรรมฐาน ได้แก่

- (๑) **อนิจจสัญญา** —กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
- (๒) **อนัตตสัญญา** —กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
- (๓) **อสุภสัญญา** —กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย
- (๔) **อาทีนวสัญญา** —กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือ มีอาพาธต่างๆ
- (๕) **ปหานสัญญา** —กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรม
- (๖) **วิราคะสัญญา** —กำหนดหมายวิราคะ คือ อริยมรรค ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต
- (๗) **นิโรธสัญญา** —กำหนดหมายนิโรธ คือ อริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต

- (๘) **สัพพโลก อนภิตตัญญา**—กำหนดหมายความไม่น่าผลิตเพลินในโลกทั้งปวง
 (๙) **สัพพสังขารสู อนิฏฐัญญา**—กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง
 (๑๐) **อานาปานัสสติ**—สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

และ ประการหลัง คือ (๒) “**โลกุตตรธรรม ๘**” คือ ปัญญาตรัสรู้สัมโพธิญาณ ได้แก่ (๑) **มรรค ๔-มัคคญาณ** (๒) **ผล ๔-ผลญาณ** (๓) **นิพพาน ๑ (นิพพาน ๒)**—**ปัจจบเวกขณญาณ-ญาณทัสสนะอันมีปริวัฏฏ์ ๓-อาการ ๑๒** รวมถึง **นิโรธ ๕** ซึ่งอยู่ในลำดับข้อ ๑๔-๑๖ ของโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ ผู้ที่บรรลุถึง “**มรรค ๔-ผล ๔**” เรียกว่า “**อริยมุคค ๘**” นั่นคือ “**มรรคสมังคี ๔**” [ผู้พร้อมด้วยองค์มรรค ๘-จริยา ๘] และ “**ผลสมังคี ๔**” [ผู้พร้อมด้วยผล] ในพิจารณา “**โคตรภูญาณ**” ก่อน ที่จะเชื่อมต่อกับ “**มรรค ๔-ผล ๔**” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“**โคตรภูญาณ**” หมายถึง **ญาณครอบโคตร** ซึ่งยังเป็น “**โลกียญาณ**” ที่คั่นระหว่าง “**วิปัสสนาญาณ ๘**” กับ “**โลกุตตรญาณ ๒**” คือ (๑) **มรรคญาณ ๔** กับ (๒) **ผลญาณ ๔** ดังนี้

หลังจากเจริญวิปัสสนาญาณ ๘ แล้วนั้น **ผู้ปฏิบัติธรรม-โยคาวจร-ผู้บำเพ็ญเพียร** จะก้าวสู่ “**โคตรภู**” ที่ประกอบด้วยปัญญา ความหยั่งรู้ที่เป็นหัวต่อแห่งการข้ามพ้นจาก “**ภาวะปุถุชน**” เข้าสู่ “**ภาวะอริยมุคค**” คือ “**ภูมิแห่งโลกุตตระ-โลกุตตรภูมิ**” ได้แก่ “**อริยมรรค-อริยผล**” [อริยมุคค ๘ = **โศคาบัน-สททาคามิ-อนาคามิ-อรหัตต์**] ที่เรียกว่า “**โคตรภูญาณ**” หมายถึง **ญาณครอบโคตร** ดังเช่นในคำว่า “**พหิทธา วุฏฐานวิวัฏฏเน ปญญา โคตรภูญาณ**” แปลว่า “**ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากสังขารนิมิตภายนอกเป็น โคตรภูญาณ**” คำว่า “**พหิทธา**” หมายถึง “**สังขารนิมิตภายนอก**” เพราะ (๑) อาศัยกุศลขั้นอันเป็นไปแล้วในสันดานของตน กับ (๒) อาศัยอกุศลขั้นในจิตสันดานในภายใน เพราะฉะนั้น **โคตรภูญาณ** นั้น **ย่อมออกจาก** คือ ตั้งอยู่ในเบื้องบนปราศจาก “**สังขารนิมิตภายนอก**” จึงชื่อว่า “**วุฏฐานะ**” คือ **ย่อมหลีกเลี่ยง** และ **ย่อมหมุนกลับหันหลังให้** คือ “**วิวัฏฏณะ**” รวมเรียกว่า “**วุฏฐานวิวัฏฏณะ**” อย่างไรก็ตาม “**โคตรภูญาณ**” ยังไม่ออกจาก “**ปวัตตขั้น**” [ความเป็นไปแห่งขั้น] เพราะตัดสมุทัยยังไม่ขาด [สังสารจักร] แต่ออกจากนิมิต [เครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย] ได้ เพราะมี “**พระนิพพานเป็นอารมณ์**” ฉะนั้น จึงชื่อว่า “**เอกโตวุฏฐานะ**” คือ ออกจาก **สังขารนิมิต** โดยส่วนเดียว ดังนี้ นอกจากนี้ ที่เรียกว่า “**โคตรภู**” ได้แก่ (๑) **เพราะครอบงำเสียได้ซึ่งโคตรปุถุชน** และ (๒) **เพราะก้าวขึ้นสู่โคตรอริยะ** อีกนัยหนึ่ง เพราะ “**โคตรภูญาณ**” นี้กระทำพระนิพพานชื่อว่า “**อนิมิตตะ**” คือ ไม่มีนิมิตให้เป็นอารมณ์ในที่สุดแห่งอาเสวนะแห่งอนุโลมญาณของจิตที่เหนือหนายจากสังขารทั้งปวงคุณน้ำตจากใบบัว **ก้าวล่วงเสียซึ่งโคตรปุถุชน** ซึ่งอันนับว่า **ปุถุชน** ซึ่งภูมิแห่งปุถุชน หยั่งลงสู่โคตรแห่งอริยะ **อันนับว่าอริยะ** เป็นภูมิแห่งอริยะ ยังความ เป็นปัจฉัยให้สำเร็จแก่มรรคด้วยอำนาจ “**ปัจฉัย ๖**” [วิเคราะห์-วินิจฉัยตาม “**ปัจฉัย ๒๔**”]

ได้แก่ (๑) “**สมนัตตปัจจัย**” –ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที (๒) “**อนัตตปัจจัย**” –ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง (๓) “**อุปนิสสยปัจจัย**” –ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร็ว (๔) “**อาสวปัจจัย**” –ปัจจัยโดยการเข้าบ่อหรือทำให้ชิน (๕) “**นัตติปัจจัย**” –ปัจจัยโดย [ต้อง] ไม่มีอยู่ (๖) “**วิคตปัจจัย**” –ปัจจัยโดย [ต้อง] ปรากฏไป อันเป็นไปในครั้งแรกความเสพในครั้งแรก อันประชุมพร้อมกันในครั้งแรกในอารมณ์ คือ **นิพพาน** [บรมธรรม] ถึงยอดเป็นศิระวิปัสสนา ย่อมเกิดขึ้นกระทำให้เป็นภาพที่ทำให้หมุนกลับอีกไม่ได้

“**อริยมรรค ๘-มัคคญาณ ๘**” (ข้อ ๑๕ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ = มรรค ๘) หมายถึง **ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล** ญาณที่ทำให้ละ “**สังโยชน์ ๑๐**” ได้ขาดโดยตรงด้วยอริปัญญาแห่งวิปัสสนากัมม ประกอบด้วยอำนาจแห่งฉานสมาธิ [จตุตถฉาน] ที่กำหนดบุคคลผู้ปฏิบัติอริยมรรคเป็นอริยะ (ดูเปรียบเทียบกับ “**ฉานวิโมกข์**” และ “**วิโมกข์ ๘**” ในบทที่ ๑) ดังรายละเอียดตามขั้นตอนต่อไปนี้

- (๑) “**โสดาปัตติมรรค**” คือ มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก [**อัญญมัคคังควิภาวนญาณ** ญาณคือทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรค ๘] มรรคอันให้ถึงความเป็นพระโสดาบัน เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ “**สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพทปรามาส**”
- (๒) “**สกทาคามิมรรค**” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้นกับทำ “**ราคะ-โทสะ-โมหะ**” [อกุศลมูล ๓] นั่นคือ “**ติด-โกรธ-หลง**” ให้เบาบางลง
- (๓) “**อนาคามิมรรค**” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้ง ๕ ได้แก่ “**สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพทปรามาส-กามราคะ-ปฏิมะ**”
- (๔) “**อรหัตตมรรค**” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ได้แก่ “**สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพทปรามาส-กามราคะ-ปฏิมะ-รูปราคะ-อรูปราคะ-มานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา**”

ในขณะที่แห่ง**โสดาปัตติมรรค** —ปัญญาในการออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลส ชั้นและสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น **มรรคญาณ** ย่อมเกิด “**ญาณแห่งอริยมรรคมืองค์ ๘**” [**อัญญมัคคังควิภาวนญาณ** = ปัญญาหยั่งรู้ขององค์มรรคทั้ง ๘ ที่ทำให้ลุดึง “**มัคคสมังคี**” ผู้พร้อมด้วยมรรค] ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ** —ย่อมเห็นสัมมาทิฏฐิ เพราะออกจากมิจจาทิฏฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจจาทิฏฐินั้น จากกิเลสชั้นทั้งหลาย คือ อรูปชั้น ๔ อันเป็นไปตามมิจจาทิฏฐินั้น เบญจชั้นพร้อมด้วยรูปอันมีทิฏฐินั้นเป็นสมภูฐาน และวิบากชั้นอันจะพึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาใน **การออกไปและหลีกเลี่ยง** [วฏฐฐานวิวัฏฐนะ] จาก กิเลสชั้นและสังขารนิमितภายนอก [กุศล-อกุศล] ทั้งสอง [คำว่า “**นิमित**” คือ เครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลายหรือตั้งขึ้นด้วยอาการของนิमितแห่งกุศลและอกุศล] เป็น **มรรคญาณ**

- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมเห็นสัมมาสังกัปปะ เพราะออกจากมิจาสังกัปปะ จากเหล่ากิเลส ที่เป็นไปตามมิจาสังกัปปะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมเห็นสัมมาวาจา เพราะออกจากมิจาวาจา จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม มิจาวาจา นั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไป และหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมเห็นสัมมากัมมันตะ เพราะออกจากมิจากัมมันตะ จากเหล่ากิเลส ที่เป็นไปตามมิจากัมมันตะ นั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมเห็นสัมมาอาชีวะ เพราะออกจากมิจาอาชีวะ จากเหล่ากิเลสที่ เป็นไปตามมิจาอาชีวะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาใน การออกไปและหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมเห็นสัมมาวายามะ เพราะออกจากมิจาวายามะ จากเหล่ากิเลสที่ เป็นไปตามมิจาวายามะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญา ในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมเห็นสัมมาสติ เพราะออกจากมิจาสติ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม มิจาสติ นั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไป และหลีกไปจากกิเลสขันธ และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมเห็นสัมมาสมาธิ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจาสมาธิ จากเหล่า กิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมาธินั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไป และหลีกไปจากกิเลส ขันธและสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ “สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพทปรามาส”

ข้อสังเกต: ไม่ว่าจะเป็นการเจริญญาณในสมถภาวนา [ฌาน ๔-รูปฌาน ๔] หรือการเจริญญาณในวิปัสสนา ภาวนา [มรรค ๔-ผล ๔] ก็ตาม ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเจริญมัคคังคะหรือองค์มรรคทั้ง ๘ ประการ ให้ครบในแต่ละขั้นตอน ซึ่งทั้ง “สมถธรรม” และ “วิปัสสนาธรรม” ต่างก็เป็นธรรมเครื่องขัดเกลา กิเลสทั้งหลาย [วิติกมกิเลส-ปริยฐานกิเลส-อนุสยกิเลส] ที่เรียกว่า (๑) “**ศีลเลขธรรม**” [ฌาน-วิปัสสนา] ที่ต้องสอดคล้องไปในทางเดียวกันกับ (๒) “**อริยมรรค**” [ไตรสิกขา = ศีล-สมาธิ-ปัญญา] และ (๓) “**อริยธรรม**” [อริยศีล-อริยสมาธิ-อริยปัญญา-อริยวิมุตติ] ซึ่งทั้งหมดจะเป็น “**ปัญญาเห็นธรรม**” [ปัญญาญาณ] และ “**ปัญญาตรัสรู้**” คือ การบรรลุถึงความตรัสรู้สัมโพธิญาณ

ในขณะที่แห่งสททคามิมรรค — ปัญหาในการออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลส ชั้น และสังขารนิมิต
ภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” [มัคคสมังคี] ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ** — ย่อมเห็นสัมมาทิฏฐิ เพราะออกจากมิจฉาทิฏฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม
มิจฉาทิฏฐินั้น จากกิเลสชั้นทั้งหลาย คือ อรูปชั้น ๔ อันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น เบญจขันธ์
พร้อมด้วยรูปอณุมิติฏฐินั้นเป็นสมุฏฐาน และวิบากขันธ์อันจะพึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพ
นิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาใน *การออกไปและหลีกเลี่ยง* [ภูฐานวิวิฏฐนะ] จากกิเลสชั้น
และสังขารนิมิตภายนอก [กุศล-อกุศล] ทั้งสอง [คำว่า “*นิมิต*” คือ เครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย
หรือตั้งขึ้นด้วยอาการของนิมิตแห่งกุศลและอกุศล] เป็น *มรรคญาณ*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมเห็นสัมมาสังกัปปะ เพราะออกจากมิจฉาสังกัปปะ จากเหล่ากิเลส
ที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้
ปัญหาในการออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมเห็นสัมมาวาจา เพราะออกจากมิจฉาวาจา จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม
มิจฉาวาจา นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกไป
และหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมเห็นสัมมากัมมันตะ เพราะออกจากมิจฉากัมมันตะ จากเหล่ากิเลส
ที่เป็นไปตามมิจฉากัมมันตะ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้
ปัญหาในการออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมเห็นสัมมาอาชีวะ เพราะออกจากมิจฉาอาชีวะ จากเหล่ากิเลสที่
เป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาใน
การออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมเห็นสัมมาวายามะ เพราะออกจากมิจฉาวายามะ จากเหล่ากิเลสที่
เป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหา
ในการออกไปและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมเห็นสัมมาสติ เพราะออกจากมิจฉาสติ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตาม
มิจฉาสติ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกไป
และหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมเห็นสัมมาสมาธิ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์
ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น
จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกไปและหลีกเลี่ยงจาก
กิเลส ชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำ
“*ราคะ-โทสะ-โมหะ*” [อกุศลมูล ๓] นั่นคือ “*ติด-โกรธ-หลง*” ให้เบาบางลง

ในขณะที่แห่งอนาคามีมรรค — ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ชั้น และสังขารนิมิตภายนอก ทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” [มัคคสมังคี] ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ** — ย่อมเห็นสัมมาทิฐิ เพราะออกจากมิจฉาทิฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น จากกิเลสชั้นทั้งหลาย คือ อรูปชั้น ๔ อันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น เบญจขันธ์พร้อมด้วยรูปอันมีทิฐินั้นเป็นสมุฏฐาน และวิบากชั้นอันจะพึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไป [ภูฐานวิวิฏฐานะ] จาก กิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอก [กุศล-อกุศล] ทั้งสอง [คำว่า “*นิมิต*” คือ เครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย หรือตั้งขึ้นด้วยอาการของนิมิตแห่งกุศลและอกุศล] เป็น *มรรคญาณ*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมเห็นสัมมาสังกัปปะ เพราะออกจากมิจฉาสังกัปปะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมเห็นสัมมาวาจา เพราะออกจากมิจฉาวาจา จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวาจา นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมเห็นสัมมากัมมันตะ เพราะออกจากมิจฉากัมมันตะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉากัมมันตะ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมเห็นสัมมาอาชีวะ เพราะออกจากมิจฉาอาชีวะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมเห็นสัมมาวายามะ เพราะออกจากมิจฉาวายามะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมเห็นสัมมาสติ เพราะออกจากมิจฉาสติ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสติ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมเห็นสัมมาสมาธิ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียดๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกไปและหลีกไปจากกิเลส ชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* เป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ “*สัkkายทิฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพัทตปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ*”

ในขณะที่แห่งอหัตมรรค — ปัญหาในการออกไปและหลีกเลี่ยงไปจากกิเลส ชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” [มัคคสมังคี] ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อว่าสัมมาทิฐิ** — ย่อมเห็นสัมมาทิฐิ เพราะออกจากมิจฉาทิฐิ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น จากกิเลสชั้นทั้งหลาย คือ อรูปชั้น ๔ อันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น เบญจขันธ์พร้อมด้วยรูปอันมีทิฐินั้นเป็นสมุฏฐาน และวิบากชั้นอันจะพึงเกิดขึ้นในอนาคต และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* [ภูฐานวิวิฏฐานะ] จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอก [กุศล-อกุศล] ทั้งสอง [คำว่า “*นิมิต*” คือ เครื่องหมายแห่งกิเลสทั้งหลาย หรือตั้งขึ้นด้วยอาการของนิมิตแห่งกุศลและอกุศล] เป็น *มรรคญาณ*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมเห็นสัมมาสังกัปปะ เพราะออกจากมิจฉาสังกัปปะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมเห็นสัมมาวาจา เพราะออกจากมิจฉาวาจา จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวาจา นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมเห็นสัมมากัมมันตะ เพราะออกจากมิจฉากัมมันตะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉากัมมันตะ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมเห็นสัมมาอาชีวะ เพราะออกจากมิจฉาอาชีวะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมเห็นสัมมาวายามะ เพราะออกจากมิจฉาวายามะ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมเห็นสัมมาสติ เพราะออกจากมิจฉาสติ จากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสติ นั้น จากชั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลสชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมเห็นสัมมาสมาธิ เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลายและจากสรรพนิมิตภายนอก [สังโยชน ๑๐] เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการ *การออกไปและหลีกเลี่ยงไป* จากกิเลส ชั้น และสังขารนิมิตภายนอกทั้งสอง เป็น *มรรคญาณ* เป็นเหตุ

ละสังโยชนได้หมดทั้ง ๑๐ ได้แก่ “สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพตปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ-รูป
ราคะ-อรูปราคะ-มานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา”

เพราะฉะนั้น “**อริยมรรคสมังคีบุคคล**” ย่อมเพิกเลศสังโยชนที่ยังไม่เกิด ด้วย “**โลภุตรณาน**” ที่เกิดแล้ว
เพราะเหตุนี้ “**โลภุตรณาน**” ว่าเป็น “**ฉานบุคคล**” นั้น ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะ “**ทิฏฐิ**” [มิจจาทิฏฐิ]
ต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดใน “**ฉาน**” และ “**วิโมกข์**” ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมตั้งใจมั่นดีแล้ว ย่อมเห็นแจ้งฉับ
ใด ถ้าเมื่อเห็นแจ้งก็พึงตั้งใจไว้ให้มั่นคงฉับนั้น “**สมณะและวิปัสสนา**” ได้มีแล้วในขณะนั้น ย่อมเป็นคู่
ที่มีส่วนเสมอกันเป็นไปอยู่ความเห็น (๑) **สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์** กับ (๒) **นิโรธ เป็นสุข** เพราะเป็น
“**ปัญญา**” ที่ออกจากธรรมทั้งสอง ย่อมถูกต้อง เพื่อบรรลุถึง “**อมตบท-นิพพานบท**” ผู้ปฏิบัติธรรมผู้
ฉลาดในความเป็นต่างกัน [Heterogeneity] และความเป็นอันเดียวกัน [Homogeneity] แห่งวิโมกข์
เหล่านั้น ย่อมรู้แจ้งถึง “**วิโมกขจริยา**” ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่างๆ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณ
ทั้งสอง ฉะนั้น คำว่า “**ญาณ**” หมายถึง ธรรมนั้นๆ คำว่า “**ปัญญา**” เพราะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ปัญญาใน
การออกไปและหลีกเลี่ยงไป [วุฏฐานวิวิฏฐานะ = ฉานวิโมกข์-สมาบัติวิโมกข์-ญาณวิโมกข์] จากกิเลสชั้น
และสังขารนิमितภายนอกทั้งสอง เป็น **มรรคญาณ**

“**อริยผล ๔-ผลญาณ ๔**” (ข้อ ๑๕ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ = ผล ๔) หมายถึง **ญาณในอริยผลแห่ง**
“**นิโรธ**” อันเป็นธรรมที่ละเอียดประณีต ซึ่งมีนัยถึง “**ความดับกิเลส ภาวะไร้กิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น**”
นั่นคือ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลในชั้นนั้นๆ “**ผล ๔-ผลญาณ**” เป็นองค์ความรู้
ระดับ “**ภาวนามยปัญญา**” ที่เกิดขึ้นควบกับ “**มัคคญาณ**” ในแต่ละขั้น ทำให้เกิด “**สามัญญผล**” คือ ผล
ของความเป็นสมณะ ผลแห่งการบำเพ็ญ “**สมณธรรม**” ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นผลที่เกิดสืบเนื่องจากการ
ละ “**กิเลสสังโยชน**” ได้ด้วย “**มรรค ๔-อริยมรรค ๔**” และเป็น “**ธรรมารมณ**” อันพระอริยะพึงเสวย ที่
เป็นผลเกิดเองในเมื่อ “**กิเลสสังโยชน**” ลีนไปด้วยพลังอำนาจแห่ง “**มรรค ๔-อริยมรรค ๔**” นั้นๆ ผู้ที่
บรรลุอริยผลทั้ง ๔ เรียกว่า “**อริยบุคคล ๔**” ได้แก่ (๑) “**โสดาบัน-ผู้ถึงกระแส**” คือ ท่านผู้บรรลุโสดา
ปัตติผลแล้ว (๒) “**สกทาคามี-ผู้กลับมาอีกครั้งเดียว**” คือ ท่านผู้บรรลุสกทาคามีผลแล้ว (๓) “**อนาคามี-ผู้**
ไม่เวียนกลับมาอีก” คือ ท่านผู้บรรลุอนาคามีผลแล้ว (๔) “**อรหนต์-ผู้ควร-ผู้ห้ก่าแห่งสงสารแล้ว**” คือ
ท่านผู้บรรลุอรหัตตผลแล้ว (ดูเปรียบเทียบกับ “**ฉานวิโมกข์**” และ “**วิโมกข์ ๘**” ในบทที่ ๓) ดัง
รายละเอียดตามขั้นตอนต่อไปนี้

- (๑) “**โสดาปัตติผล**” คือ ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน ผลอันพระโสดาบันพึง
เสวย หลังจากได้บรรลุซึ่ง “**โสดาปัตติมรรค**” คือ มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระ
นิพพานที่แรก มรรคอันให้ถึงความ เป็นพระโสดาบัน เป็นผลของเหตุละสังโยชนได้ ๓ ได้แก่
“**สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพตปรามาส**”

- (๒) “สกทาคามีผล” คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย หลังจากได้บรรลุซึ่ง “สกทาคามีมรรค” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี เป็นผลของเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำ “ราคะ-โทสะ-โมหะ” [อกุศลมูล ๓] นั่นคือ “ติด-โกรธ-หลง” ให้เบาบางลง
- (๓) “อนาคามีผล” คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย หลังจากได้บรรลุซึ่ง “อนาคามีมรรค” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี เป็นผลของเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ “สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ”
- (๔) “อรหัตตผล” คือ ผลคือความเป็นพระอรหันต์ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย หลังจากได้บรรลุซึ่ง “อรหัตตมรรค” คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ เป็นผลของเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ได้แก่ “สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ-รูปราคะ-อรูปราคะ-มานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา”

ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค — “ปัญญาในการระงับปโยคะ” คือ การสิ้นสุดการประกอบอย่างแรงกล้าแห่งกิจในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า “ปโยคปฏิปัสสัทธิ” เป็น “ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา” ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผลจิตนั้น [ชื่อว่า “ปโยคปฏิปัสสัทธิปัญญา ผล ญาณ” แปลว่า ปัญญาในการระงับปโยคะเป็นผล ญาณ] ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่งๆ ผลจิตอันเป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้นๆ ย่อมเกิด “ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘” คือ ผลของมรรค [ผลสมังคี] อันเป็นผลของเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ “สักกายทิฏฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปรามาส” ดังนี้

- (๑) ญาณชื่อสัมมาทิฏฐิ — ย่อมเห็นการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น จากขั้นที่ทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาทิฏฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น ผลของมรรค
- (๒) ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ — ย่อมดำริออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากขั้นที่ทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น ผลของมรรค
- (๓) ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา — ย่อมกำหนดการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวาจานั้น จากขั้นที่ทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวาจาย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น ผลของมรรค
- (๔) ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ — ย่อมกำหนดเป็นสมุฏฐานของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉากัมมันตะนั้น จากขั้นที่ทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมากัมมันตะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น ผลของมรรค

- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมขาวผ่องของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น จากขั้นทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาอาชีวะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมประคองไว้ให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวายามะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมตั้งมั่นให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสตินั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสติย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมไม่ฟุ้งซ่านให้ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้นเป็น *ผลของมรรค*

ในขณะแห่งสทกทคามิมรรค — “ปัญญาในการระงับปโยคะ” คือ การสิ้นสุดการประกอบอย่างแรงกล้าแห่งกิจในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า “*ปโยคปฏิบัติสัทธา*” เป็น “*ปโยคปฏิบัติสัทธาปัญญา*” ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผลจิตนั้น [ชื่อว่า “*ปโยคปฏิบัติปุตสทุธิปัญญา ผล ญาณ*” แปลว่า *ปัญญาในการระงับปโยคะเป็นผล ญาณ*] ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่งๆ ผลจิตอันเป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้นๆ ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” คือ *ผลของมรรค* [ผลสมังคี] อัน เป็นผลของเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ข้อต้น กับทำ “*ราคะ-โทสะ-โมหะ*” [อกุศลมูล ๓] นั่นคือ “*ติด-โกรธ-หลง*” ให้เบาบางลง ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อสัมมาทิฐิ** — ย่อมเห็นการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฐินั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาทิฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมดำริออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมกำหนดการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวาจานั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวาจาย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมกำหนดเป็นสมุฏฐานของการออกเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามจากมิจฉากัมมันตะนั้น จากขั้นทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมากัมมันตะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*

- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมขวฟ่องของการออกเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามจากมิจฉาอาชีวะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาอาชีวะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมประคองไว้ให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาวายามะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมตั้งมั่นให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสตินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาสติย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมไม่ฟุ้งซ่านออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ส่วนหยาบๆ ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*

ในขณะแห่งอนาคามิมรรค — “ปัญญาในการระงับปโยคะ” คือ การสิ้นสุดการประกอบอย่างแรงกล้าแห่งกิจในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า “*ปโยคปฏิบัติสัทธา*” เป็น “*ปโยคปฏิบัติสัทธาปัญญา*” ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผลจิตนั้น [ชื่อว่า “*ปโยคปฏิบัติสัทธาปัญญา ผล ญาณ*” แปลว่า *ปัญญาในการระงับปโยคะเป็นผล ญาณ*] ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่งๆ ผลจิตอันเป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้นๆ ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” คือ *ผลของมรรค* [ผลสมังคี] อันเป็นผลของเหตุละสังโยชน์เบื้องต่ำได้ทั้ง ๕ ได้แก่ “*สักกายทิฎฐิ-วิจิกิจฉา-สีลัพพตปราคาส-กามราคะ-ปฏิฆะ*” ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อสัมมาทิฎฐิ** — ย่อมเห็นการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฎฐินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาทิฎฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมดำริการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมกำหนดการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวาจานั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิมิตภายนอก ฉะนั้น สัมมาวาจาย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*

- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมกำหนดเป็นสมภูฐานของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจากัมมันตะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมากัมมันตะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมขวฟ่องของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจาอาชีวะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาอาชีวะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมประคองไว้ให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจาวายามะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวายามะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมตั้งมั่นให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจาสตินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสติย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมไม่ฟุ้งซ่านออกจากกามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ส่วนละเอียดย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจาสมาธินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะที่ออกนั้น เป็น *ผลของมรรค*

ในขณะแห่งอรัทธมรรค — “ปัญญาในการระงับปโยคะ” คือ การสิ้นสุดการประกอบอย่างแรงกล้าแห่งกิจในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า “ปโยคปฏิบัติสัทธา” เป็น “ปโยคปฏิบัติสัทธาปัญญา” ญาณอันสัมปยุตกับด้วยผลจิตนั้น [ชื่อว่า “ปโยคปฏิบัติปุตสัทธาปัญญา ผล ญาณ” แปลว่า *ปัญญาในการระงับปโยคะเป็นผล ญาณ*] ก็ต่อจากมรรคญาณหนึ่งๆ ผลจิตอันเป็นวิบากแห่งมรรคจิตนั้นๆ ย่อมเกิด “*ญาณแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘*” คือ *ผลของมรรค* [ผลสมังคี] อันเป็นผลของเหตุละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ได้แก่ “สักกายทิฎฐิ-วิจิกิจฉา-สีลพทปรามาส-กามราคะ-ปฏิฆะ-รูปราคะ-อรูปราคะ-มานะ-อุทธัจจะ-อวิชชา” ดังนี้

- (๑) **ญาณชื่อสัมมาทิฎฐิ** — ย่อมเห็นการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจาทิฎฐินั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาทิฎฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๒) **ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ** — ย่อมดำริการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจาสังกัปปะนั้น จากขันธทั้งหลาย และจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสังกัปปะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*

- (๓) **ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา** — ย่อมกำหนดการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวาจา นั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวาจาย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๔) **ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ** — ย่อมกำหนดเป็นสมุฏฐานของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉากัมมันตะนั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมากัมมันตะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๕) **ญาณชื่อว่าสัมมาอาชีวะ** — ย่อมขวพองของการออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาอาชีวะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๖) **ญาณชื่อว่าสัมมาวายามะ** — ย่อมประคองไว้ให้ออกจากเหล่ากิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาวายามะย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๗) **ญาณชื่อว่าสัมมาสติ** — ย่อมตั้งมั่นให้ออกจากมิจฉาสตินั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก สัมมาสติย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกนั้น การระงับปโยคะนั้น เป็น *ผลของมรรค*
- (๘) **ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ** — ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ ถินมิทธะ อวิชชา ภวราคานุสัย มานานุสัย อวิชชานุสัย ย่อมออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น จากขันธทั้งหลายและจากสรรพนิमितภายนอก ฉะนั้น สัมมาสมาธิย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นคุณชาติระงับปโยคะที่ออกไปนั้น การระงับปโยคะที่ออกนั้นเป็นผลของมรรค ที่เรียกว่า “ญาณ” เพราะรู้ธรรมนั้น และ “ปัญญา” เพราะรู้ว่าชัด เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ปัญญาในการระงับปโยคะที่ออกนั้น เป็น “ผลญาณ”

หมายเหตุ: เมื่อเรียงลำดับการผุดขึ้นของธรรมแห่ง “*อริยมรรค-อริยผล*” นั้น จะพบว่า มี “*อานันตริกสมาธิ*” เกิดขึ้นได้ คือ (๑) “*มรรคสมาธิ*” ทำให้เกิด “*มรรคญาณ*” ทันทิ ซึ่งเป็น “*อนันตรปัจจัย*” ให้ให้ต่อเนื่องได้ ทันทิกับ (๒) “*ผลสมาธิ*” ทำให้เกิด “*ผลญาณ*” ทันทิ ความต่อเนื่องนี้อาจเกิดขึ้นระหว่าง “*มรรค ๔*” กับ “*ผล ๔*” ในแต่ละขั้น จนตรัสรู้สัมโพธิญาณในคราวเดียวกัน ดังเช่น พระตถาคตเจ้าได้บรรลุความตรัสรู้ “*อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ*” มาแล้ว อนึ่ง คำว่า “*อานันตริกสมาธิ*” หมายถึง สมาธิอันไม่มีระหว่างคือไม่มีอะไรก่อให้เกิดผลตามมาทันทิ และ “*อนันตรปัจจัย*” หมายถึง ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง เพื่อให้เห็นภาพรวมแห่งขั้นตอน “*การตรัสรู้-อัสวัภยญาณ*” และ “*นิพพาน ๒*” พร้อมด้วย “*นิโรธ ๕*” พร้อมด้วยการเกิด “*อานันตริกสมาธิ*” ในพิจารณาภาพประกอบข้างล่าง เพื่อให้เห็นภาพรวมของระบบโครงสร้างแห่งการเจริญภาวนากรรมฐาน ดังนี้

เมื่อเข้าใจชัดเจนกับ “อริยมรรค-อริยผล” ดังกล่าวข้างต้นดีแล้ว ภาวะในการดับกิเลสย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารแห่งความนึกคิดในใจได้ในขณะเจริญวิปัสสนา ฉะนั้น การพิจารณาเกณฑ์ในการแยกระบุการบรรลุถึง “ฌานสมาบัติ” กับ “วิปัสสนาญาณ” ในแต่ละขั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่ง อย่างเช่น “**นิโรธ ๕**” ดังนี้

“**นิโรธ ๕**” หมายถึง ความดับกิเลส ภาวะไร้กิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น คำไวพจน์ คือ **ปหาน ๕**-การละกิเลส **วิมุตติ ๕**-ความหลุดพ้น **วิเวก ๕**-ความสงบ-ความปลื้มออก **วิราคะ ๕**-ความคลายกำหนด-ความสำรอกออกได้ **โอสถิกะ ๕**-ความสละ-ความปล่อย (ดูเปรียบเทียบกับ “**สมาธิ ๓-วิโมกข์ ๓**” ในบทที่ ๓-การเจริญสมถภาวนา) ได้แก่

- (๑) “**วิกขัมภนนิโรธ**” — **ดับด้วยข่มไว้** คือ การดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ถึงปฐมฌาน ข่มข่มนิรณเฑาะว์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น
- (๒) “**ตทังคนิโรธ**” — **ดับด้วยองค์นั้นๆ** คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้นๆ
- (๓) “**สมุจเจทนิโรธ**” — **ดับด้วยตัดขาด** คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วย **โลกุตตรมรรค** ในขณะแห่งมรรคนั้นชื่อ **สมุจเจทนิโรธ**
- (๔) “**ปฏิบัติสัทธินิโรธ**” — **ดับด้วยสงบระงับ** คือ อาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้วบรรลุ **โลกุตตรผล** กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก ในขณะแห่งผลนั้นชื่อ **ปฏิบัติสัทธินิโรธ**
- (๕) “**นิสสรณนิโรธ**” — **ดับด้วยสลัดออกได้-ดับด้วยปลดปล่อยไป** คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้วดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืนตลอดไป ภาวนานั้นชื่อ **นิสสรณนิโรธ** ได้แก่ “**อมตธาตุ**” คือ “**นิพพาน**”

ในอันดับสุดท้ายของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น คือ การเจริญ “**ปัจจุเวกขณญาณ**” (ข้อ ๑๖ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) หมายถึง ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนความถึงพร้อมที่สมบูรณ์ คือ ขั้นตอนสำรวจรู้ในกิจต่อไปนี้ (๑) มรรค ๔ (๒) ผล ๔ (๓) นิพพาน ๒ (๔) กิเลสที่ละแล้ว และ (๕) กิเลสที่เหลืออยู่ เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “**สัมมาวิมุตติ**” (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐) หลุดพ้นชอบ ดังนี้

“ปัจเจกเวทมนต์” หมายถึง ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน นั่นคือ สำรวจรู้มรรคผล กิเลสที่
 ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ นั่น
 คือ “กิจในปัจเจกเวทมนต์ ๑๕” ในแต่ละ “มัคควิถี” [มรรค ๔] และ “ผลวิถี” [ผล ๔] ทั้งหมด ๕
 ขั้นตอน ดังนี้

- (๑) ให้แจ้งในการลูถึงมัคคจิตอย่างหนึ่ง
- (๒) ให้แจ้งในการลูถึงผลจิตอย่างหนึ่ง
- (๓) ให้แจ้งในพระนิพพานอย่างหนึ่ง
- (๔) ให้แจ้งในกิเลสที่ละแล้วอย่างหนึ่ง
- (๕) ให้แจ้งในกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่อย่างหนึ่ง

อนึ่ง การพิจารณากิเลสที่ยังคงเหลืออยู่นั้น เฉพาะผู้ที่บรรลุมัคคจิต ครั้งที่ ๔ สำเร็จเป็น “พระอรหันต์” ก็ไม่
 ต้องมีการพิจารณา เพราะ “พระอรหันต์” ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย จึงคงพิจารณาเพียง ๔ ประการ คือ (๑)
 มรรค ๔ (๒) ผล ๔ (๓) นิพพาน ๓ และ (๔) กิเลสที่ละแล้ว เท่านั้น ฉะนั้น รวมจำนวน “ปัจเจกเวทมนต์” ที่
 เกิดภายหลัง “มัคควิถี” นั้น ถ้าคิดจำนวนอย่างเต็มก็จะได้ ๑๕ ประการ คือ

มัคควิถี ๔	จำนวนลำดับ ขั้นตอน
(๑) ปัจเจกเวทมนต์ที่เกิดภายหลัง “โศคาปัตติมัคควิถี” คือ “โศคาปัตติผลวิมุตติ”	๕
(๒) ปัจเจกเวทมนต์ที่เกิดภายหลัง “สกทาคามีมัคควิถี” คือ “สกทาคามีผลวิมุตติ”	๕
(๓) ปัจเจกเวทมนต์ที่เกิดภายหลัง “อนาคามีมัคควิถี” คือ “อนาคามีผลวิมุตติ”	๕
(๔) ปัจเจกเวทมนต์ที่เกิดภายหลัง “อรหัตตมัคควิถี” คือ “อรหัตตผลวิมุตติ”	๔
รวมทั้งหมด	๑๕

ภาพประกอบ ๗: กิจในปัจเจกเวทมนต์ ๑๕

ในกระบวนการที่เกิดขึ้นของ “กิจในปัจเจกเวทมนต์ ๑๕” นั้น จะประกอบด้วย “สัมปยุตตธรรม” ที่เรียกว่า
 มีความเป็นไปเกิดดับร่วมกันแบบโครงร่างองค์รวม [Holistic Configuration] ที่มีองค์ประกอบ ๓ อย่าง
 ได้แก่ (๑) “สหวัติ” [Synchronization] หรือ “สหชาตธรรม” [Omnipresence] คือ ธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกัน
 (๒) “เอกุปปาตะ” คือ ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (๓) “เอกนิโรธะ” คือ ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็น
 อันเดียวนั่นคือ เป็นไปตาม หลักปฏิจอสุมุบาท [ปัจฉัยยาการ] คือ “มีความเกิดและมีความดับเป็นธรรมดา”
 สภาวะธรรมดังกล่าวนี้เกิดขึ้นทั้งฝ่ายรูปธรรม เช่น “ลักษณะรูป ๔” (ข้อ ๓ ในอุปาทยรูป ๒๔) ได้แก่ (๑)
 อุปยยะ—ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น (๒) สันตติ—ความสืบต่อ (๓) ชรตา—ความทรุดโทรม (๔) อนิจจตา—

ความปรวนแปรแตกสลาย ๑ และนามธรรม เช่น “วิญญานกิจ ๑๔” ได้แก่ (๑) อริยสังข์ ๔ (๒) กิจใน อริยสังข์ ๔ และ (๓) ญาณ ๓-ญาณทัสสนะอันมีปริวัฏฏ์ ๓ ซึ่งเป็นระบบการตรวจสอบกิจภายในตนเอง [กระบวนการคิด] ของผู้ที่จะตรัสรู้ “สัมมาสัมโพธิญาณ” ได้ ดังรายละเอียดเพิ่มเติมต่อไปนี้

“อริยสังข์ ๔” หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ๑ ความจริงของพระอริยะ ๑ ความจริงที่ทำให้ผู้ เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ๑ เรียกสามัญว่า “ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค” ได้แก่

- (๑) “ทุกข์” คือ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่น สารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ชาติ ชรา มรณะ การ ประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง โดยย่อว่า “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์”
- (๒) “ทุกขสมุทัย” คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิภวตัณหา
- (๓) “ทุกขนิโรธ” คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัด อวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็น อิสระ คือ “นิพพาน”
- (๔) “ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึง ความดับทุกข์ “มรรค ๘-มัคคญาณ” ได้แก่ “อริยอัฏฐังคิกมรรค” หรือเรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” แปลว่า “ทางสายกลาง” มรรคมืองค์ ๘ นี้ สรุปลงใน “ไตรสิกขา” คือ “ศีล-สมาธิ-ปัญญา”

“กิจในอริยสังข์ ๔” หมายถึง หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง ข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง [ปโยคะ] จึงจะชื่อว่ารู้หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ได้แก่

- (๑) “ปริญญา” คือ การกำหนดรู้ เป็น “กิจในทุกข์” ตามหลักว่า “ทุกข์ อริยสัจจ์ ปริญญะยัม” ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำ ความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา
- (๒) “ปหานะ” คือ การละ เป็น “กิจในสมุทัย” ตามหลักว่า “ทุกขสมุทโย อริยสัจจ์ ปหาดัพพะ” สมุทัยควรละ คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของ ปัญหา
- (๓) “สังนิกริยา” คือ การทำให้แจ้ง เป็น “กิจในนิโรธ” ตามหลักว่า “ทุกขนิโรโธ อริยสัจจ์ สัจจิกาดัพพะ” นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงภาวะที่ ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ

(๔) “ภาวนา” คือ การเจริญ เป็น “กิจในมรรค” [มรรค ๔] ตามหลักว่า “ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติ อริยสัจ ๘ ภาเวตพุทฺ” มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำ
ตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไข้ปัญหา

“ญาณ ๓” หมายถึง ความหยั่งรู้ ปรึกษาหยั่งรู้ ปัญญาหยั่งรู้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับ “อริยสัจ ๔”
และ “กิจในอริยสัจ ๔” เรียกว่า “ญาณทัสสนะอันมีปรีวัฏฐ์ ๓” ได้แก่

- (๑) “สังขญาณ” คือ หยั่งรู้สังขะ นั่นคือ ความหยั่งรู้ “อริยสัจ ๔” แต่ละอย่างตามที่เป็นๆ ว่า นี้
ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ
- (๒) “กิจญาณ” คือ หยั่งรู้กิจ นั่นคือ ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำใน “อริยสัจ ๔” แต่ละอย่าง
ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยควรละเสีย ทุกขนิโรธควรทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติ ควรเจริญให้มาก
- (๓) “กตญาณ” คือ หยั่งรู้การอันทำแล้ว นั่นคือ ความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำใน “อริยสัจ ๔”
แต่ละอย่างนั้น ได้ทำเสร็จแล้ว

ในการพิจารณาทบทวนกิจต่างๆ ใน “ภูมิแห่งโลกุตตรธรรม” ได้แก่ (๑) อริยสัจ ๔ (๒) กิจในอริยสัจ ๔
และ (๓) ญาณ ๓-ญาณทัสสนะอันมีปรีวัฏฐ์ ๓ นั้น เป็น “การตรวจสอบความถูกต้องภายในตนเอง” [Self-
Falsifications] ว่า “ปฏิบัติมาถูกทางจริงหรือไม่” ก่อนที่จะปฏิญาณตนว่า ได้บรรลุถึง “ความตรัสรู้สัมโพธิ
ญาณ” ซึ่งเป็นขั้นตอนการยืนยันทางภาคทฤษฎี อันเป็น “ขั้นตอนทางวิทยาศาสตร์” [Scientific Methods]
อย่างมีเหตุผลและประกอบด้วยปัญญาทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ “จินตามยปัญญา-สุคตมยปัญญา-ภาวนามยปัญญา”
ขั้นตอนดังกล่าวนี้ เป็นการพิสูจน์ถึง “ความเป็นสากลแห่งทฤษฎี” [Theoretical Universality] นั่นคือ บุคคล
ใดจะมาประพฤติปฏิบัติตามแนวทางนี้ ย่อมเห็นผลแห่งการปฏิบัติออกมาเช่นเดียวกัน ซึ่งมีคุณสมบัติ
เช่นเดียวกับ “ข้อปฏิบัติสู่ความเป็นเลิศ” [Best Practice] ในประเด็นนี้ ให้พิจารณาถึงเรื่อง “ไตรลักษณ์” ซึ่ง
เป็นค้นหาจดหมวดหมู่ลักษณะร่วมแห่งสรรพสิ่งทั้งหลายที่เป็น “ลักษณะสากล” [Universality] ที่เรียกว่า
“สามัญลักษณะ ๓” [The Common Characteristics] ได้แก่ (๑) อนิจจตา-ความไม่เที่ยง (๒) ทุกขตา-ความ
ทุกข์ (๓) อนัตตตา-ความไม่ใช่ตัวตน แต่ในขณะที่เดียวกัน ก็ให้พิจารณาเห็น “ลักษณะเฉพาะตน-ปัจเจกต
ลักษณะ” [Uniqueness] ด้วยเช่นกัน ฉะนั้น ให้ทบทวนองค์ความรู้เกี่ยวกับ “ญาณ ๓” หมายถึง ปรึกษาหยั่งรู้ ที่
เรียกว่า “ญาณทัสสนะอันมีปรีวัฏฐ์ ๓-อาการ ๑๒” ในรายละเอียดอีกครั้งหนึ่ง ได้แก่

- (๑) “สังขญาณ” หมายถึง ปัญญาหยั่งรู้สังขะ คือ ความหยั่งรู้ อริยสัจ ๔ แต่ละอย่างตามที่เป็นๆ ว่า นี้
ทุกข์ คือ “ทุกข์อริยสัจ” ๑ นี้ทุกข์สมุทัย คือ “ทุกข์สมุทัยอริยสัจ” ๑ นี้ทุกขนิโรธ คือ “ทุกข์นิ
โรธอริยสัจ” ๑ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ คือ “ทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติอริยสัจ” ๑ ได้บรรลุถึง
“ความรู้แจ้งเห็นจริง-ความตรัสรู้” ได้สมบูรณ์แล้ว ตามลำดับ

(๒) “กิจจญาณ” หมายถึง ปัญญาหยั่งรู้กิจ คือ ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ที่เรียกว่า “กิจในอริยสัจ ๔” หมายถึง หน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง ข้อที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง จึงจะชื่อว่า “รู้อริยสัจอันเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว” โดยมีลำดับดังนี้ (๑) “ปริยญา” คือ “การกำหนดรู้” เป็นกิจในทุกข์ ตามหลักว่า “ทุกข์ อริยสัจ ปริยญฺญุ” ทุกข์ควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดเจนตามสภาพที่เป็นจริง ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา (๒) “ปหานะ” คือ “การละ” เป็นกิจในสมุทัย ตามหลักว่า “ทุกขสมุทโย อริยสัจ ปหาดตฺตํ” สมุทัยควรละ [เปรียบเทียบกับ “ปฏิโลมปฏิจจนุปบาท” –นิโรธวารของฝ่ายดับเหตุแห่งทุกข์] คือ กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหา (๓) “สังฆิกิริยา” คือ “การทำให้แจ้ง” เป็นกิจในนิโรธ ตามหลักว่า “ทุกขนิโรโธ อริยสัจ สงฺฆิกิริยา” นิโรธควรทำให้แจ้ง คือ เข้าถึง หรือบรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ (๔) “ภาวนา” คือ “การเจริญ” เป็นกิจในมรรค ตามหลักว่า “ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสัจ ภาเวตตํ” มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญหานี้ ในการแสดงอริยสัจ ก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสัจ ก็ดี จะต้องให้อริยสัจแต่ละข้อ สัมพันธ์ตรงกันกับกิจแต่ละอย่าง จึงจะเป็นการแสดงและเป็นการปฏิบัติโดยชอบ ทั้งนี้วางเป็นหัวข้อได้ดังนี้

- (๑) “ทุกข์” —เป็นขั้นแถลงปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจและรู้ขอบเขต นั่นคือ “ปริยญา” คือ “การกำหนดรู้”
- (๒) “สมุทัย” —เป็นขั้นวิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป นั่นคือ “ปหานะ” คือ “การละ”
- (๓) “นิโรธ” —เป็นขั้นชี้บอกภาวะปราศจากปัญหา อันเป็นจุดหมายที่ต้องการ ให้เห็นว่าการแก้ปัญหานั้นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ นั่นคือ “สังฆิกิริยา” คือ “การทำให้แจ้ง” [ปฏิเวธ = รู้แจ้งแทงตลอด]
- (๔) “มรรค” —เป็นขั้นกำหนดวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติในการลงมือแก้ปัญหานี้ นั่นคือ “ภาวนา” คือ “การเจริญ”

(๓) “กตญาณ” หมายถึง ปัญญาหยั่งรู้การอันทำแล้ว คือ ความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว

เมื่อสิ้นสุด “ญาณ ๓–ญาณทัสสนะอันมีปริวัฏฏ์ ๓–อาการ ๑๒” ครบขั้นตอนอย่างสมบูรณ์ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติย่อมเข้าถึง คำว่า “นิพพาน” กับญาณอันดับสุดท้ายแห่งพุทธกิจนี้ นั่นคือ “อัสวักขยญาณ” หมายถึง ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ชื่อว่า “ความตรัสรู้” [เป็นความรู้ที่

พระพุทธเจ้าทรงได้บรรลุใน “ยามสุดท้ายแห่งราตรีวันตรัสรู้” ย่อมเกิดขึ้นจริง ที่เรียกว่า “สัจภาวะแห่งนิพพาน” ดังนี้

“นิพพาน ๒” หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นนิพพานสมบูรณ์ ให้พิจารณาต่อจาก “นิโรธ ๕” ได้แก่

(๑) “อุปาทิเสสนิพพาน” คือ นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ ดับกิเลส ยังมีเบญจขันธ์เหลือ นั่นคือ “กิเลสปรินิพพาน” เป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเสวยอารมณ์ [รูป-เสียง-กลิ่น-รส-กายสัมผัส] ที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจทาง “อินทรีย์ ๕” [ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย: กามคุณ ๕] รับรู้สุขทุกข์อยู่ [“สัญญา” คือ ความจำได้หมายรู้ และ “เวทนา” คือ การเสวยอารมณ์] นั่นคือ “พระเสขะ” เรียกว่า “อุปาทิเสสนุคคล”

(๒) “อนุปาทิเสสนิพพาน” คือ นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ ดับกิเลส ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ [สัญญา-เวทนา] นั่นคือ “ขันธ์ปรินิพพาน” เป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ระงับการเสวยอารมณ์ทั้งปวงแล้ว นั่นคือ “พระอเสขะ” เรียกว่า “อนุปาทิเสสนุคคล”

ในอีกประการหนึ่ง มีข้อพึงระวังในการเจริญวิปัสสนา นั่นคือ “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐” หมายถึง อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน [ตรุณวิปัสสนา] แต่กลายเป็นโทษเครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้ผู้ปฏิบัติจำนวนมากเข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงักหยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปใน วิปัสสนาญาณ ซึ่งหมายถึง “ความล้มเหลว” อนึ่ง ธรรมทั้งหมดนี้ [เว้นแต่ณิกันติ ซึ่งเป็นต้นหาอย่างสุขุม] โดยตัวมันเองมิใช่เป็นสิ่งที่เสียหาย มิใช่เป็นอกุศล แต่เพราะเป็นประสบการณ์ประณีตล้ำเลิศที่ไม่เคยเกิดมีแก่ตนมาก่อน จึงเกิดโทษเนื่องจากผู้ปฏิบัติไปหลงสำคัญผิดเสียเอง [“ปรามาสะ” –ความถือผิดที่คลาดเคลื่อน หรือ “ทิฏฐิวิปัตติยะ” –ความผันแปรแห่งทิฏฐิ] ว่าเป็นการบรรลุมรรคผลเสร็จสิ้นแล้ว ที่เรียกว่า “ซัมมุทธัจจะ-ธรรมมุทธัจ” หมายถึง ความฟุ้งซ่านด้วยสำคัญผิดในธรรม [อธัมมโพทะ-ไม่รู้ตามเป็นจริง] คือ ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิดวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้วสำคัญผิดว่าตนบรรลุธรรม [อัญญาณ-ความไม่รู้ = อโยนิโสมนสิการ] นั่นคือ มรรค ๔-ผล ๔-นิพพาน ๑ จิตก็เลยคลาดเขวออกไป เพราะความฟุ้งซ่านนั้น ไม่เกิดปัญญาที่จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ตบะแตก” [พาลยะ-ความโง่เขลา] คือ เริ่มเสียดสติไม่สามารถสำรวจควบคุมความนึกคิดในใจของตนได้ วิปัสสนาผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง [อนภิสมัย-ความไม่ตรัสรู้] หรือเรียกว่า “ความหลง-โมหะ” [สัมโมหะ-หลงไหล ปโมหะ-ความลุ่มหลง] นั่นเอง แทนที่จะเป็นคุณภาพจิตที่ประกอบด้วย (๑) “อวิกเขปะ” –ความไม่ฟุ้งซ่าน (๒) “อวิสาหาร” –ความไม่ส่ายไป (๓) “อวิสาหภูมามสตา” –ภาวะจิตที่ไม่ส่ายไป (๔) “สมาธิพละ” –ความไม่หวั่นไหวในสหชาติธรรมทั้งหลาย [อนุโพทะ-ตรัสรู้โดยสมควร] สำหรับ “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐” ได้แก่

- (๑) “โองาส” — แสงสว่าง
- (๒) “ปีติ” — ความอึ้งใจปลาบปลื้มเต็มไปทั้งตัว
- (๓) “ญาณ” — ความรู้ที่คมชัด
- (๔) “ปัสสัทธา” — ความสงบเย็นภายใน
- (๕) “สุข” — ความสุขน่านชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๖) “อธิโมกข์” — ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง
- (๗) “ปัสคาหะ” — ความเพียรที่พอดี
- (๘) “อุปัฏฐาน” — สติซัด
- (๙) “อุเบกขา” — ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท
- (๑๐) “นิกันติ” — ความติดใจพอใจ

อย่างไรก็ตาม เมื่อ “วิปัสสนูปกิเลส” เกิดขึ้น (๑) **ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาน้อย** จะฟุ้งซ่านเขวไปและเกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย (๒) **ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาปานกลาง** ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด (๓) **ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า** ถึงจะฟุ้งซ่านเขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และเจริญวิปัสสนาต่อไป และ (๔) **ส่วนผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้ามาก** จะไม่ฟุ้งซ่านเขวไปเลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป ฉะนั้น วิธีปฏิบัติในเรื่องนี้ คือ เมื่อเข้าถึง “วิปัสสนูปกิเลส” ที่เกิดขึ้น ฟังรู้เท่าทันด้วย “ปัญญา” ตามเป็นจริงว่า สภาวะนี้ [ดังเช่น โองาส-ปีติ-ปัสสัทธา-ญาณ] เกิดขึ้นแล้วแก่เรา “มันเป็นของไม่เที่ยง เกิดมีขึ้นตามเหตุปัจจัย แล้วก็ต้องดับสิ้นไป” เป็นต้น เมื่อรู้เท่าทัน ก็ไม่หวั่นไหวไม่ฟุ้งไปตามมัน คือ กำหนดได้ว่ามันไม่ใช่ “มรรค” ไม่ใช่ทาง แต่วิปัสสนาที่พ้นจาก “วิปัสสนูปกิเลส” เหล่านี้ ซึ่งดำเนินไปตามวิธินั้นเป็น “มรรค” เป็นทางที่ถูกต้อง นี่ก็ถือเป็น “ญาณ” ที่รู้แยกได้ว่าใช่ “มรรค” และไม่ใช่ “มรรค” นับเป็นข้อที่ ๕ ใน “วิสุทธิ ๗” หมายถึง ความหมดจด ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยังใคร่ศึกษาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมาย คือ “นิพพาน” ฉะนั้น ข้อที่ ๕ ใน “วิสุทธิ ๗” เรียกว่า “**มคคัมคคญาณทัสสนวิสุทธิ**” หมายถึง ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง นั่นเอง ข้อพึงระวัง นั่นคือ การศึกษาเรียนรู้เพียงอย่างเดียว แล้วไม่ลงมือปฏิบัติจริง ก็ไม่เกิดประโยชน์อันใดทั้งสิ้น เพราะยังไม่เห็นสังขารอย่างแท้จริง เป็นเพียงผลแห่งการใช้เหตุผลนอก “ภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน” ในอีกนัยหนึ่ง การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ยังทำให้เกิด “**อริยมรรค**” หลายอย่าง ซึ่งมีทั้งคุณและโทษ ถ้ามี “ปัญญา” ตรีตรองไม่ถึงธรรมเหล่านั้น ย่อมหลงในสิ่งที่เรียกว่า “**ฤทธิ-เดช**” เพราะเกิดขึ้นในขณะที่เจริญ “**ปัจจัยปริคคญาณ-ปัจจัยปริคคญาณ-นามรูปปัจจัยปริคคญาณ-กังขาวิตรณญาณ-สัมมัญญัติญาณ**” (ข้อ ๒ ในโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) คือ ญาณกำหนดจับปัจจัยแห่งนามรูป หรือสภาวะที่มีปริชาหยังรู้ด้วยปัญญาแห่งญาณ คือ “**ญาณทัสสนะ**” ซึ่งตรงกับ “**กังขาวิตรณวิสุทธิ**” (ข้อ ๔ ในวิสุทธิ ๗) คือ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่ง

นามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง ๓ ข้อนี้ตรงกับ “**ธรรมฐิติญาณ-ยถาภูตญาณ-สัมมาทัสสนะ**” จัดเป็นขั้นกำหนดสมุทัยสังข จักขุทั้งหมดยุคต่อกันจนกลายเป็นปัญญาพิจารณาเห็นสภาวธรรมตามความเป็นจริง “**ยถาภูตญาณทัสสนะ**” [“**ยถา ปชานา**” ข้อ ๑๕ ในมหาวิปัสสนา ๑๘] และสามารถบรรลุถึง “**อริยมรรค**” [อภิญาธรรม-ความรู้ขั้นสูง] นั่นคือ “**จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง** [อาโลโก]” หมายถึง “**จักขุของพระพุทธเจ้า-ความรู้ที่คมชัด-ความรู้รอบรู้-ความรู้แจ้ง-แสงสว่างแห่งปัญญา**” หรือมีปรีชาสามารถปฏิบัติ (รู้แจ้งแทงตลอด) เข้าถึง “**ปัญญาเห็นธรรม**”ทั้งหลาย ที่เรียกว่า “**ธรรมจักร**” หมายถึง “**จักรคือธรรม-วงล้อธรรม-อาณาจักรธรรม**” [“**สัมมจักกัปปวัตตนสูตร**”] คือ **เทศนาถ้อยคำแรก** ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ หรืออีกนัยหนึ่ง “**ธรรมจักขุ**” หมายถึง “**ดวงตาเห็นธรรม**” คือ ปัญญาเห็นความจริงว่า “**สิ่งใดก็ตามมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา**” นั่นคือ ปรีชาหยั่งรู้ได้ถึงที่ตั้งมั่นแน่แท้แห่งธรรมทั้งหลายตามที่เป็นจริง “**ธรรมฐิติ**” คำว่า “**ธรรมจักขุ**” โดยทั่วไป เช่น ที่เกิดแก่ “**ท่านโกณฑัญญะ**” เมื่อดับ “**ธรรมจักร**” แล้วได้บรรลุถึง “**ดวงตาเห็นธรรม**” ในขณะนั้น ได้แก่ “**โสดาปัตติมรรค-โสดาปัตติมัคคญาณ**” คือ ญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน ง่าย ๆ คือ มีความเข้าใจถูกต้องตามที่เป็นจริง จนบรรลุถึงข้อสรุปแห่ง “**ปฏิจจนสมุปปาต ๑๒-ปฏิจจนสมุปปันนธรรม** [อัทธา ๓-สังเขป ๔-สนธิ ๓-วัฏฏะ ๓-อาการ ๒๐-มูล ๒ รวมทั้ง **กฎแห่งกรรม**]” แต่ยังไม่ก้าวไปถึง “**การเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์**”

อนึ่ง เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงการวิปัสสนาใน “**ปัจจยปริคคหญาณ**” [ปฏิจจนสมุปปาต ๑๒] ให้แตกฉานยิ่งขึ้น เพราะเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างปัญญาญาณ นั่นคือ “**ธรรมจักขุ-ธรรมจักขุ-ดวงตาเห็นธรรม-ปัญญาเห็นธรรม**” จนได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ว่า “**สิ่งใดก็ตามมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา**” ข้อสรุปดังกล่าวนี้ สามารถอธิบายสภาวธรรมอันเป็น “**ปรมาตตัจจะ**” ได้จริง คือ การเห็นสังขธรรมอันเป็นข้อเท็จจริงตาม “**กฎธรรมชาติ**” ดังนี้

- (๑) **วงเวียนชีวิต-ภวัจกร-สังสารจักร** = การเวียนว่ายตายเกิดแห่งชีวิตสันตติ
- (๒) **กฎแห่งกรรม-กัมมผลสัทธา** = โอกาสในการเปลี่ยนแปลงชีวิตใหม่ของตน
- (๓) **กฎแห่งกรรมของสัตว์-กัมมัสสกตาสัทธา** = การเห็นสัตว์ทั้งหลายมีชีวิตสันตติตามกรรมของตน

นอกจากนี้ ก็ควรทำความเข้าใจอย่างลึกซึ้งถึง “**ปฏิจจนสมุปปาต-อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตถตา**” [อิทัปปัจจยตา ปฏิจจนสมุปปาต] ซึ่งแยกออกเป็น ๒ ลักษณะ ได้แก่ (๑) **อนุโลมปฏิจจนสมุปปาต** คือ อธิบายสาเหตุแห่งทุกข์ให้เห็นสภาพแห่งทุกข์ ซึ่งเริ่มจาก “**อวิชชา**” ตามความเป็นจริงแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะเห็นสภาพแห่งทุกข์มาก่อนอย่างละเอียด ในการเจริญ “**นามรูปปริจเฉทญาณ**” [ดังรายละเอียดในภาคผนวก “**เบญจขันธ์**”] และ (๒) **ปฏิโลมปฏิจจนสมุปปาต** คือ อธิบายถึงการดับเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งมีเหตุมาจาก “**อวิชชา**” รวมทั้ง “**ปฏิจจนสมุปปันนธรรม**” [อัทธา ๓-สังเขป ๔-สนธิ ๓-วัฏฏะ ๓-อาการ ๒๐-มูล ๒ รวมทั้ง **กฎแห่งกรรม**] ฉะนั้น กระบวนการคิดอย่างถูกวิธีในวิปัสสนาภูมิจึงนี้ คือ “**โยนิโสมนสิการ**” เมื่อมีความ

แม่นยำถูกต้องดีแล้ว ค่อยพิจารณาสภาพธรรมด้วย “ปัจฉัย ๒๔-มหาปฏิฐาน” ซึ่งเป็นขั้นตอนกระบวนการคิดขั้นสูงที่ประเสริฐ ที่เรียกว่า “ปัญญาอริยะ” [ซึ่งไม่ใช่ ปัญญาต่ำทราม ปัญญาชาวบ้าน ปัญญาบุรุษ ปัญญาที่ไร้ค่า ที่เรียกว่า “ปัญญาอนริยะ”] ซึ่งสามารถอธิบายสภาพธรรมทั้งหลายได้ตามที่เป็นจริง ด้วย “ยถาภูตญาณ-ธรรมฐิติญาณ-สัมมาทัสสนะ” คือ เห็นสาเหตุการเกิดดับแห่งธรรมทั้งหลายอย่างถูกต้อง หรือ “กังขาวิตรณวิสุทธิ” หมายถึง ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ นั่นคือ กำหนดรู้ปัจฉัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง ๓ นั่นคือ ย่อมเห็น “ผลแห่งอกุศลวิบาก” ที่ตามมา คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” เช่นกันหมด ให้นำหลักธรรมแต่ละข้อมาพิจารณาโดยตรง “สภาวธรรม” ทั้งหมดตามหลักปัจฉิจสมุปปาท {ในขั้นตอนนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมอาจใช้เวลานานแตกต่างกัน เพื่อให้เกิดความแตกฉานในธรรม ดังเช่น พระมหาบุรุษทรงเลือกที่บำเพ็ญเพียรคือ อูรูเวลา [Uruvela] ตำบลในแคว้นมคธ [Magadha] ที่ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญจรา [Neranjara River] ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นานถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา และเปลี่ยนมาทรงดำเนินใน “มัชฌิมาปฏิปทา” จนได้ตรัสรู้ “อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ” ภายใต้วพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญจรา ในตำบลนี้} ดังนี้

๐ ปฏิจจสมุปปาท ๑๒

(๑) “อนุโลมปฏิจจสมุปปาท” [ฝ่ายสมุทัยวาร]

กำหนดรู้สาเหตุ [สมุทัยสังข์-กรรมปัจฉัย เมื่อเกิด “อวิชชา” ตามลำดับ]:

(๑) “อดีต ๒” = อวิชชา-สังขาร

(๒) “ปัจจุบัน ๘” = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

(๓) “อนาคต ๒” =ชาติ-ชรามรณะ

กำหนดรู้ผลวิบาก [นิสสันท์-วิปากปัจฉัย จึงเกิดทุกข์]:

“โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” = “อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์”

(๒) “ปฏิโลมปฏิจจสมุปปาท” [ฝ่ายนิโรธวาร]

กำหนดดับสาเหตุ [นิโรธสังข์-กรรมปัจฉัย เมื่อสාරอกดับ “อวิชชา” ตามลำดับ]:

(๑) “อดีต ๒” = อวิชชา-สังขาร

(๒) “ปัจจุบัน ๘” = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

(๓) “อนาคต ๒” =ชาติ-ชรามรณะ

กำหนดรู้ผลวิบาก [นิสสันท์-วิปากปัจฉัย จึงดับทุกข์]:

“โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส” = “อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์”

๑ ปฏิจสงสมุปปันนธรรม ๖ [องค้ประกอบภายในภวจักรหรือสังสารจักร]

(๑) “อทธ ๓” ค้อ กาล ๓ ด้แก

๑) อค้ต = อวชข-สังขร

๒) ป้จจุบัน = วัญญณ-นารูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

๓) อนาคต = ขาดิ-ขรามรณะ {โสกะ-ปรึเทวะ-ทุกข์-โทมน์ส-อุปายาส}

(๒) “สังเขป ๔-สังคหะ ๔” ค้อ ช่วง หมวด หรือ กลุ่ม ๔ ด้แก

๑) อค้ตเหตุ = อวชข-สังขร

๒) ป้จจุบันผล = วัญญณ-นารูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา

๓) ป้จจุบันเหตุ = ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

๔) อนาคตผล = ขาดิ-ขรามรณะ {โสกะ-ปรึเทวะ-ทุกข์-โทมน์ส-อุปายาส}

(๓) “สนธิ ๓” ค้อ ข้วต่อ ระหว่างสังเขปหรือช่วงทั้ง ๔ ด้แก

๑) ระหว่าง อค้ตเหตุ กับ ป้จจุบันผล

๒) ระหว่าง ป้จจุบันผล กับ ป้จจุบันเหตุ

๓) ระหว่าง ป้จจุบันเหตุ กับ อนาคตผล

(๔) “วัฏฏะ ๓” ค้อ องค้ประกอบที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของภวจักร หรือ สังสารจักร ด้แก

๑) “กิลสวัฏฏ์” = วงจรกิลส ประกอบด้ว อวชข-ตัณหา-อุปาทาน

๒) “กรรมวัฏฏ์” = วงจรกรรม ประกอบด้ว สังขร-กรรมภพ

๓) “วิปากวัฏฏ์” = วงจรวิปาก ประกอบด้ว วัญญณ-นารูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปปรากฏที่เรียกวว่า “อุปปีตติภพ-ภพ” ขาดิ-ขรามรณะ {โสกะ-ปรึเทวะ-ทุกข์-โทมน์ส-อุปายาส}

(๕) “อาการ ๒๐” ค้อ องค้ประกอบแต่ละอย่าง อันเป็นคูกำของลือ จำแนกตามส่วนเหตุ และส่วนผล ด้แก

๑) อค้ตเหตุ ๕ = อวชข-สังขร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

๒) ป้จจุบันผล ๕ = วัญญณ-นารูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา

๓) ป้จจุบันเหตุ ๕ = อวชข-สังขร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ

๔) อนาคตผล ๕ = วัญญณ-นารูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา

(๖) “มุล ๓” ค้อ กิลสที่เป็นตัวมูลเหตุ ซึ่งกำหนดเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรแต่ละช่วง ด้แก

๑) “อวชข” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอค้ต ส่งผลถึง เวทนา ในช่วงป้จจุบัน

๒) “ตัณหา” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงป้จจุบัน ส่งผลถึง ขรา-มรณะ ในช่วงอนาคต

จากหลักธรรมทั้งหมดใน “ปฏิจลสมุปบาท ๑๒” กับ “ปฏิจลสมุปบันนธรรม ๖” [รวมทั้ง “กฎแห่งกรรม” และ “กัมมัสสกตาปญญา” อันเป็นองค์ประกอบสำคัญใน “ภวัจกร-สังสารจักร”] นั้น จัดเป็นองค์ความรู้ใน วิปัสสนา คือ “ทักษะกระบวนการคิดในวิปัสสนา” ซึ่งหมายถึง (๑) “การพิจารณาสภาวะธรรม” (๒) “การพิจารณากรรมฐาน” หรือ (๓) “การมนสิการกรรมฐาน” ที่เกิดขึ้นในการเจริญ “โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖” ซึ่งทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งแทงตลอด [ปฏิเวธ] ใน “สาเหตุแห่งทุกข์” [สมุทัยอริยสัจ] ที่เรียกว่า “ปัจจยปริคคหญาณ” (ข้อ ๒ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) จนทำให้เกิด “ทิพพจักขุญาณ-จตุปปาตญาณ” (ข้อ ๒ ในวิชา ๓) ได้ หมายถึง ญาณกำหนดรู้จุดและอับติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม ๑ ปัญญาเห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ๑ หนึ่ง สำหรับการฝึกวิปัสสนากรรมฐานในขั้นนี้ เป็นจุดสำคัญที่สามารถพิจารณาด้วยเหตุผลด้วยการศึกษาอย่างจริงจังนอกภูมิแห่งวิปัสสนาได้ คือ “ท่องจดจำให้ได้อย่างเข้าใจถูกต้อง” [จนเกิดเป็นนิมิตได้ยิ่งดี] ก่อนที่จะเข้าไปเจริญวิปัสสนาอย่างแท้จริงใน “วิปัสสนาภูมิ” แต่ต้องทำความเข้าใจกับเรื่อง “ขันธ ๕” ทั้งระบบโครงสร้างให้ดีก่อน (ดูภาคผนวก-เบญจขันธ) ซึ่งหมายถึง “นามรูปปริจเจทญาณ” (ข้อ ๑ ใน โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖) ซึ่งเป็น “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ที่ประกอบด้วย (๑) ขันธ ๕-นามรูป (๒) อายตนะ ๑๒ (๓) ธาตุ ๑๘ (๔) อินทริย์ ๒๒ ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องอยู่ในฐานะแห่ง “ผู้จำแนกแจกธรรม” [ผู้คิด-วิเคราะห์-แยกแยะ-จัดฟัน-สืบหา-วิจัย = โยนิโสมนสิการ] ได้จริง ฉะนั้น การเจริญปัญญาภาวนาอย่างแท้จริงนั้น ประกอบด้วย (๑) องค์ความรู้ในศัพท์บัญญัติแห่งพุทธศาสนา (๒) ความเป็นผู้คงแก่เรียน อันมี “พหุสูตมิมองค์ ๕” โดยพื้นฐาน และ (๓) ความรู้แท้แทงตลอดใน “ปฏิสัมภิตา ๔” คือ ปัญญาแตกฉานทั้งหมดนี้ เกิดจากความเลื่อมใส-ความศรัทธา-ความปลงใจเชื่ออย่างมีเหตุผล-ความพึงพอใจแห่งฉันทะ-ความหมั่นประกอบด้วยความเพียร เป็นสำคัญแห่งความถึงพร้อมการพัฒนาตน นั่นคือ “อัตตสัมปทา” ที่ว่าผู้มีตนอันได้พัฒนาแล้ว = “ภาวิตัตต์” [อย่ามาทำเล่นๆ]

สำหรับเกณฑ์ข้อธรรมใน “ปัจจย ๒๔” นั้น เป็นขั้นตอนการพิจารณาสภาวะธรรมในความสัมพันธ์เชิงปัจจยที่ครบทุกองศาทุกแง่มุมมอง โดยพิจารณาด้วยเหตุผลตามที่เป็นจริง ไม่ว่าจะปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์ที่เป็นฝ่าย “รูปธรรม” หรือฝ่าย “นามธรรม” ก็ตาม จัดเป็นธรรมที่อยู่ใน “อภิธรรม” ที่เรียกว่า “ปฏิฐาน-มหาปฏิฐาน-มหาปกรณ์” ที่อธิบาย “ปัจจย ๒๔” แสดงความสัมพันธ์เนื่องจากการอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลาย โดยพิสดาร ชื่อชื่อว่า “ปฏิฐาน” — “เพราะมีการดำเนินอันเป็นไปด้วยอำนาจความเกี่ยวข้องกัน เพราะได้นัยอันมีความพิสดาร ในธรรมทั้งหลาย มีกุศลธรรม มีอกุศลธรรม มีอัพยากตธรรม ซึ่งจำแนกออกเป็นประเภทมีเหตุปัจจย เป็นต้น แห่งพระสัพพัญญุตญาณ อันมีการดำเนินไปไม่ขัดกัน” ซึ่งเป็นการจำแนกแจกธรรมที่มีความประณีตละเอียดอ่อนยิ่งขึ้น มากกว่าการพิจารณาสภาวะธรรมตามแบบ “ปฏิจลสมุปบาท ๑๒” คือ เห็นทั้งโครงสร้างและระบบแห่งสังขธรรมทั้งหมด [ธรรมจักร-อาณาจักรแห่งธรรม หรือ ธรรมฉิวติ] ประเด็นนี้ให้ผู้ปฏิบัติธรรมค่อยพัฒนาปัญญาญาณเท่าที่ตนเองมีโอกาส ให้พิจารณารายละเอียดองค์ธรรมย่อยใน “ปัจจย ๒๔” ดังนี้

“ปัจจัย ๒๔” [อยู่ในบทสวดพระอภิธรรม –ข้อนี้มีประโยชน์สำหรับนักวิจัยในการอภิปรายผลการวิจัย เพราะเป็นการแยกความสัมพันธ์ออกเป็น ๒๔ ประการ และเป็น “มหาปรัชญา” แห่งพุทธปัญญา] หมายถึง ลักษณะหรืออาการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย ที่สิ่งหนึ่งหรือสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็นองค์ประกอบที่ช่วยเอื้อ เกื้อหนุน คำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สิ่งอื่น หรือสภาวะธรรมอย่างอื่น เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง และย่อมเห็นผลแห่งอกุศลวิบากที่ตามมา คือ “โสกะ-ปริเทวะ-ทุกซ์-โทมนัส-อุปายาส” เช่นกัน ได้แก่

- (๑) “เหตุปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นเหตุ
- (๒) “อาร์มมณปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์
- (๓) “อธิปัตติปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นเจ้าใหญ่
- (๔) “อนันตรปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง
- (๕) “สมนันตรปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที
- (๖) “สหชาติปัจจัย” —ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน
- (๗) “อัญญมัญญปัจจัย” —ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน
- (๘) “นิสสยปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย
- (๙) “อุปนิสสยปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้า
- (๑๐) “ปุรชาติปัจจัย” —ปัจจัยโดยเกิดก่อน
- (๑๑) “ปัจฉาชาติปัจจัย” —ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง
- (๑๒) “อาเสวนปัจจัย” —ปัจจัยโดยการช่วยบ่มหรือทำให้ชิน
- (๑๓) “กรรมปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง
- (๑๔) “วิปากปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นวิบาก
- (๑๕) “อาหารปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นอาหาร หรือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง
- (๑๖) “อินทริยปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นเจ้าการ
- (๑๗) “ฌานปัจจัย” —ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฌาน
- (๑๘) “มรรคปัจจัย” —ปัจจัยโดยเป็นมรรค
- (๑๙) “สัมปยุตตปัจจัย” —ปัจจัยโดยประกอบกัน
- (๒๐) “วิปยุตตปัจจัย” —ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน
- (๒๑) “อัติปัจจัย” —ปัจจัยโดยต้องมีอยู่
- (๒๒) “นัตติปัจจัย” —ปัจจัยโดยต้องไม่มีอยู่
- (๒๓) “วิคตปัจจัย” —ปัจจัยโดยต้องปราศไป
- (๒๔) “อวิคตปัจจัย” —ปัจจัยโดยต้องไม่ปราศไป

หมายเหตุ: โดยทั่วไป คำว่า “อวิชา” นั้น มักหมายถึง “อวิชา ๔-อวิชา ๘” คือ ความไม่รู้แจ้ง ความไม่รู้จริง [อวิชา ๔ คือ ๔ ข้อแรก] ได้แก่ (๑) *ไม่รู้ในทุกข์* (๒) *ไม่รู้ในทุกขสมุทัย* (๓) *ไม่รู้ในทุกขนิโรธ* (๔) *ไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา* (๕) *ไม่รู้ในส่วนอดีต* (๖) *ไม่รู้ในส่วนอนาคต* (๗) *ไม่รู้ทั้งส่วนอดีตทั้งส่วนอนาคต* (๘) *ไม่รู้ในธรรมทั้งหลายที่อาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นตามหลักอทิปปัจจยตา* แต่อย่างไรก็ตาม ให้ผู้ปฏิบัติธรรม พิจารณาลักษณะองค์ประกอบอันเป็นคุณลักษณะเฉพาะของอวิชาอีกมุมหนึ่ง ดังนี้

อวิชาที่มีลักษณะ ๒๕ ประการ [องค์แห่งอวิชา] ได้แก่

- (๑) *อัญญาณ* —ความไม่หยั่งรู้ด้วยญาณ [ญาณ-ปริชาหยั่งรู้]
- (๒) *อทัสสนะ* —ความไม่เห็นด้วยญาณทัสสนะ [ทัสสนะ-ความเห็น]
- (๓) *อนภิสมัย* —ความไม่ตรัสรู้ [ภิสมัย-ความตรัสรู้]
- (๔) *อนนุโพทะ* —ความไม่ตรัสรู้ตาม [อนุโพทะ-ความตรัสรู้ตาม]
- (๕) *อสัมโพทะ* —ความไม่ตรัสรู้พร้อม [สัมโพทะ-ความตรัสรู้พร้อม]
- (๖) *อปปฎิวะระ* —การไม่แทงตลอด [ปฎิวะระ-การแทงตลอด]
- (๗) *อสังคาหณา* —ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง [สังคาหณา-ความถือเอาถูกต้อง]
- (๘) *อปริโยคาหณา* —ความไม่หยั่งโดยรอบคอบ [ปริโยคาหณา-ความหยั่งโดยรอบคอบ]
- (๙) *อสมเปกขนา* —ความไม่พินิจ [สมเปกขนา-ความพินิจ]
- (๑๐) *อปัจจเวกขณา* —ความไม่พิจารณา [ปัจจเวกขณา-ความพิจารณาทบทวน]
- (๑๑) *อปปัจจกัขกรรม* —ความไม่รู้ในกรรมของตน [กัมมผลสัทธา-กฎแห่งกรรม]
- (๑๒) *ทุมมิชณะ* —ความทรมานปัญญา [สัมมาทิฐิ-ความเห็นชอบ อธิปัญญา-ปัญญาอันยิ่ง]
- (๑๓) *พาลยะ* —ความโง่เขลา [วิสารทะ-ฉลาดชำนาญ ปฏิภาณ-ความคิดทันการ]
- (๑๔) *อสัมปชัญญะ* —ความไม่รู้ทั่วพร้อม [สัมปชัญญะ-ความรู้ทั่วพร้อม]
- (๑๕) *โมหะ* —ความหลง [ปัญญา-ความรอบรู้-ความรู้ชัด]
- (๑๖) *ปโมหะ* —ความลุ่มหลง [อวิกเขปะ-ความไม่ฟุ้งซ่าน เอกัคคตา-จิตตสมาธิ]
- (๑๗) *สัมโมหะ* —ความหลงไหล [อสัมโมหสัมปชัญญะ-รู้ชัดว่าไม่หลง]
- (๑๘) *อวิชา* —รู้สิ่งที่ไม่ควรรู้ [วิชา-ความรู้แจ้ง อภิญญา-ความรู้ยิ่งยวด]
- (๑๙) *อวิชโชนะ* —โงมะคืออวิชาให้จมลงในวิภูฏะ [วิภูฏะ-ความพ้นจากวิภูฏะ]
- (๒๐) *อวิชาโยคะ* —โยคะคืออวิชาให้ประกอบไว้ในวิภูฏะ [วิราคะ-ความไม่ติดพันเป็นอิสระ]
- (๒๑) *อวิชานุสสัย* —อนุสัยคืออวิชาด้วยอำนาจการละยังไม่ได้ [นิโรธ-ความดับกิเลสและทุกข์]
- (๒๒) *อวิชาปริยภูฐาน* —การก่อกำเนิดจิตคืออวิชา [อุปสมะ-ความสงบ สมณะ-การสงบระงับจิต]
- (๒๓) *อวิชาลังคี* —กลอนเหล็กหรือลิ่มคืออวิชา [วิสังโยค-ความหมดเครื่องผูกมัด]
- (๒๔) *โทสะ* —ความคิดประทุษร้าย [อพยบาท-ความไม่ขัดเคืองมีเมตตา]
- (๒๕) *โลภะ* —ความอยากได้ [อปัจยะ-ความไม่พอกพูนกิเลส]

อย่างไรก็ตาม ในขั้นนี้จะกล่าวถึง “**อริคมรรณ**” เพียงบางส่วน ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นได้ในขณะเจริญโสฬส
ญาณ-ญาณ ๑๖ [เช่น **ปัจจัยปริคคหญาณ** ทำให้เกิด **อภิญาธรรม** คือ “**จตุปปตญาณ-ทิพพจักขุญาณ**” ได้
หรือ “**ปัญญาญาณ**” อื่นๆ เช่นกัน] ได้แก่ **วิชา ๓** [ญาณ ๓] – **อภิญา ๖** – **วิชา ๘** และ **จักขุ ๕** ดังนี้

“**วิชา ๓-ญาณ ๓**” หมายถึง **ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ** ได้แก่

- (๑) “**บุพเพนิวาสานุสสติญาณ**” คือ ญาณเป็นเหตุระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ในก่อนได้ ระลึกชาติได้
- (๒) “**จตุปปตญาณ-ทิพพจักขุญาณ**” คือ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อัน
เป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย
- (๓) “**อสาวิักขยญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้
สิ้นอาสวะ “**ความตรัสรู้-โลกุตตรญาณ**” เกิดต่อจาก “**ปัจจเวกขณญาณ**” [โลกุตตรญาณ]

ข้อควรระวัง: การเกิด “**ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา**” แห่ง “**วิชา ๓-ญาณ ๓**” นี้ ย่อมเกิดขึ้นในขณะเจริญ
โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ ใน ๓ ข้อแรก ได้แก่ (๑) **นามรูปปริจเฉทญาณ** (๒) **ปัจจัยปริคคหญาณ** และ (๓)
สัมมสนญาณ {มักเกิดความฟุ้งซ่านคิดว่าเป็น “**อสาวิักขยญาณ**” ซึ่งเป็นปัญญาญาณสุดท้ายที่พระพุทธเจ้า
ทรงบรรลุในราตรีกั้นตรัสรู้} ฉะนั้น ต้องพึงระวัง “**อริคมรรณ-สมณธรรม**” เหล่านี้ **อย่าไปนึกคิดอยากได้**
{เพราะเป็นเหตุให้ฟุ้งซ่านร้อนใจ-เสียสติ-เป็นบ้า} เพราะจะกลายเป็น “**กิเลสตัณหา**” ที่คอยจะขัดขวาง
ความก้าวหน้าในวิปัสสนาได้ ซึ่งก็ไม่แตกต่างจาก “**วิปัสสนูปกิเลส ๑๐**” นั่นเอง แต่ “**ธรรมวิเศษ**” เหล่านี้
ย่อมเกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติธรรมที่ประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามเส้นทางแห่งอริยมรรค ไม่เป็นหมัน เพราะ
อย่างไรๆ ก็ตาม ต้องมีโอกาสปฏิเวธเข้าถึง “**คุณวิเศษ**” [อภิญาธรรม] ดังกล่าวนี้ได้อย่างแน่นอน ถ้าไม่
ประพฤติหย่าเปเลอะเทอะ จนต้องอาบัติปาราชิก ผิดพระธรรมวินัยอย่างรุนแรง อย่างไรก็ตาม “**โสฬสญาณ-
ญาณ ๑๖**” รวมทั้ง **วิชา ๓** [ญาณ ๓] – **อภิญา ๖** – **วิชา ๘** – หรือ – **จักขุ ๕** คือ เครื่องมือวิเศษที่มนุษย์
สามารถนำมาใช้ในการแสวงหาความรู้ได้อย่างไม่จำกัด ไม่ใช่เป็นเรื่องการแสดงอิทธิฤทธิ์เพียงอย่างเดียว
โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การดับกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์ด้วยจิตที่ปราศจากนิวรณ์ ซึ่งเป็นเรื่อง “**สัมมัตตะ ๑๐**”
คือ สภาวะที่ถูกต้อง ไม่ใช่ “**มิจฉัตตะ ๑๐**” คือ สภาวะที่ผิด เพราะมีกิเลสตัณหา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“**อภิญา ๖**” หมายถึง **ความรู้ยิ่งยวด ปัญญายิ่งยวด** ได้แก่

- (๑) “**อิทธิวิชา-อิทธิวิธี**” — ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ เช่น ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น
- (๒) “**ทิพพโสต**” — ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ ญาณพิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารถนา
- (๓) “**เจโตปริยญาณ**” — ญาณที่ให้กำหนดใจคนอื่นได้ ญาณที่ให้ทายใจคนอื่นได้ รู้ใจคนอื่น
- (๔) “**บุพเพนิวาสานุสสติ**” — ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ทั้งอดีตและอนาคต
- (๕) “**ทิพพจักขุ**” — ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ นั่นคือ ดูอะไรเห็นได้หมด
- (๖) “**อสาวิักขยญาณ**” — ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป = “**โลกุตตรอภิญา**”

“วิชา ๘” หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ ได้แก่

- (๑) “วิปัสสนาญาณ” — ญาณในวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา นั่นคือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร
คือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นชั้นๆ ต่อเนื่องกัน
- (๒) “มโนมยิทธิ” — ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ทางใจ นั่นคือ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้หรือแปลง
ร่างใหม่ได้ [โลกตะวันตกกำลังสนใจนำมาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้สมัยใหม่]
- (๓) “อิทธิวิธา-อิทธิวิธี” — แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ นิรมิตกายหลายคน ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น
[โลกตะวันตกกำลังสนใจนำมาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความรู้สมัยใหม่]
- (๔) “ทิพโอสถ” — ฤทธิ์พิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารถนา
- (๕) “เจโตปริยญาณ” — ความรู้ที่กำหนดใจผู้อื่นได้ ญาณที่ทำให้ทายใจรู้ใจความนึกคิดคนอื่นได้
- (๖) “บุพเพนิวาสานุสสติ” — ระลึกชาติได้ ปัญญาที่จ้องคิดและอนาคต
- (๗) “ทิพจักขุ” — ตาทิพย์ จักษุทิพย์ [จุตูปปาตญาณ] คือ ดูอะไรเห็นได้หมด
- (๘) “อสาวิคชฌญาณ” — ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ = “โลกุตตรญาณ”

“จักขุ ๕” หมายถึง พระจักขุอันเป็นสมบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้แก่

- (๑) “มังสจักขุ” — ตาเนื้อ คือ ทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล
- (๒) “ทิพจักขุ” — ตาทิพย์ คือ ทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กัน ด้วยอำนาจกรรม
- (๓) “ปัญญาจักขุ” — ตาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้
อริยสัจจธรรม เป็นต้น
- (๔) “พุทธจักขุ” — ตาพระพุทธเจ้า คือ ทรงประกอบด้วยอินทริยโปรปริยัตตญาณ และอาสยานุสย
ญาณ เป็นเหตุให้ทรงทราบอริยสัจและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรล
คุณวิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้บริบูรณ์
- (๕) “สมันตจักขุ” — ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วย “พระสัพพัญญุตญาณ” อันหยั่งรู้ธรรมทุก
ประการ

หมายเหตุ: ปัญญาญาณเฉพาะพระตถาคต ที่เรียกว่า “อสาธารณญาณ ๖” คือ *ไม่สาธารณแก่พระสาวก*
ได้แก่ (๑) “อินทริยโปรปริยัตตญาณ” คือ ปัญญาเป็นเหตุให้ทรงทราบอริยสัจแห่งเวไนยสัตว์ (๒)
“อาสยานุสยญาณ” คือ ปัญญาเป็นเหตุให้ทรงทราบอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ (๓) “ยมกปาฏิหาริ
ญาณ” คือ ปัญญาแสดงปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ (๔) “มหากุณาสมาบัติญาณ” คือ ปัญญาแสดงพระคุณอัน
ยิ่งใหญ่แก่เวไนยสัตว์ (๕) “สมันตจักขุ-สัพพัญญุตญาณ” คือ ปัญญาอันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ (๖)
“ปัญญารอบรู้-ทศพลญาณ-จักขุญาณ-อนาวรณญาณ” คือ ปัญญาหยั่งรู้ตลอดทะเลปฐุโปร่งไม่มีอะไร
กั้นได้ (ดู “ปัญญาญาณ ๗๓” ใน “พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค” เล่ม ๗ ภาค ๑ -
หน้าที่ 1-8 File 68) อนึ่ง เมื่อผู้ปฏิบัติเริ่มเข้าถึง “ญาณ” คือ *ปัญญาที่คมชัด* ที่เกิดขึ้นในขั้นกำหนด

มักคัจฉัจ นั่นคือ “มักคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ” (ข้อ ๕ ในวิสุทธิ ๕) คือ ความหมดจดแห่งญาณที่รู้
 เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ด้วยพิจารณากาลาป [กะ-หลาย = “กาลาปวิปัสสนา-กาลาปสัมมสนะ-นย
 วิปัสสนา-สมุทนายมนสิการ” คือ พิจารณาธรรมเป็นหมวดหมู่] จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความ
 เลื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย ที่เรียกว่า “อุท্থัพพยานุปัสสนา” ซึ่งเป็น “ตรุณวิปัสสนา” คือ วิปัสสนา
 ญาณอ่อนๆ “ญาณ-ญาณในวิปัสสนา” ที่เกิดขึ้น ๔ อย่าง ได้แก่ นามรูปปริจเจทญาณ ๑-ปัจจยปริคคห
 ญาณ ๑-สัมมสนญาณ ๑-อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ ๑ จัดเป็น ๑ ใน “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐” ได้ ซึ่งมีผล
 ทำให้จิตฟุ้งซ่าน เป็น “มิจฉาทิฏฐิ” เข้าใจผิดหรือสำคัญตนเองว่าได้บรรลุมรรคผลแล้ว แต่ให้เจริญ
 “อุเบกขา-อภักคตา” ในขณะเดียวกัน คือ วางอารมณ์เป็นกลางใน “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐” ทั้งหลาย และ
 เลือกใช้เป็นเครื่องมือในวิปัสสนาต่อไป ซึ่งจะทำให้ “อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ” [ข้อ ๑ ในวิปัสสนา
 ญาณ ๕ = กระบวนการทบทวนขั้น ๕ - วุฏฐานคามินีปฏิปทา คือ การออกจากสังขารธรรมเพื่อเข้าสู่
 อริยมรรคให้ได้เป็นที่สุด = **ขันธวินิมุต** คือ สภาวะปราศจากขันธ หรือ **วิวิฏฐะ** คือ ภาวะพ้นวิฏฐะ ซึ่ง
 หมายถึง “นิพพาน”] กลายเป็น “วิปัสสนาญาณ” ที่มีกำลังแข็งแกร่งด้วยสมาธิและปัญญา [ฌาน-
 วิปัสสนา = **สัลเลขธรรม** คือ **ธรรมเครื่องขัดเกลากิเลส**] คือ “พลวิปัสสนา” แล้วเข้าถึง
 “โลกุตตรธรรม” [ภูมิแห่งอริยบุคคล] ด้วย “โคตรญาณ” คือ “มักคญาณ ๔” และ “ผลญาณ ๔” และ
 “นิพพาน ๒” ด้วย “ปัจจเวกขณะญาณ” คือ ญาณทบทวนกิจในวิปัสสนา

ในอีกนัยหนึ่ง การบรรลุปฏิเวธ [รู้แจ้งแทงตลอด] เข้าถึง “อริยมรรค-อูตตริมนุสสรธรรม” หมายถึง **ธรรม
 ชั้นบรรลุผลแห่งการปฏิบัติ ๑-ธรรมยวดยิ่งของมนุษย์ ๑-ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดยิ่ง ๑-ธรรมล้ำมนุษย์ ๑**
 ได้แก่ “ฌาน-วิโมกข์-สมาบัติ-มรรคผล” หรือเรียกว่า “**ธรรมวิเศษ-คุณวิเศษ-คุณพิเศษ**” นี้ **พระพุทธเจ้า
 ทรงตรัสชี้แนะให้นำธรรมเหล่านี้มาใช้ในการดับทุกข์มากกว่าการนำมาใช้ในการแสดงฤทธิ์ที่เหนืออำนาจ
 ธรรมชาติ เพราะไม่ได้ช่วยในการหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์** มีผู้ปฏิบัติธรรมจำนวนมากที่เกิด
 ความฟุ้งซ่านในธรรมเหล่านี้ ไม่เข้าใจวิธีนึกคิดพื้นฐานง่ายๆ คือ “**เห็นแล้วก็เลยไว้**” {ให้นึกคือว่า “มัน ไม่มี
 อะไร-ให้วางเฉยไม่ยึดติด” คือ “อุเบกขา” เพราะมีปัญญารอบรู้สภาวะธรรมนั้นตามที่เป็นจริง คือ ให้พิจารณา
 ถึง “**อนัตตตา-สูญญตา-ความว่างเปล่า**” นั่นเอง นั่นคือ การรู้เห็นอย่างเท่าทันกิเลสต้นเหตุทั้งหลาย} เพื่อให้
 เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น ให้พิจารณาถึงขั้นตอน “**การตรัสรู้สัมโพธิญาณ**” ที่แยก “**ธรรม**” [สภาวะ-
 สิ่ง-ปรากฏการณ์] ออกเป็น ๒ ลักษณะ ได้แก่ (๑) “**อุปาทินนธรรม**” คือ **ธรรมที่ถูกยึด ธรรมที่กรรมอัน
 สัมปยุตต์หรือสหครดด้วย “ตัณหา” และ “ทิฏฐิ” เข้ายึดครอง หรือ “อุปาทิ” [ขั้น ๕-เบญจขั้น]** คือ สภาวะ
 ที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง สภาวะที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น หรือ “**อุปาทาน**” คือ **กิเลสเป็นเหตุถือมั่น ความยึดติด
 ถือมั่น** ได้แก่ “**นามขั้น ๔**” ที่เป็น “**วิบาก**” และรูปที่เกิดแต่ “**กรรม**” ทั้งหมด ซึ่งตรงกับ “**สตูปาทิเสสนิ
 พพาน**” คือ “**นิพพานยังมีอุปาทิเหลือ**” นั่นคือ ดับกิเลส ยังมี “**ขั้น ๕-เบญจขั้น**” เหลืออยู่ ที่เรียกว่า “**กิเลส
 ปรินิพพาน**” อันเป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังเสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจและไม่น่าชอบใจทาง “**อินทริย์**

๕” รับผิดชอบต่อทุกข้ออยู่ และ (๒) “อนุปาตินนธรรม” คือ *ธรรมที่ไม่ถูกยึด ธรรมที่กรรมอันสัมปยุตต์หรือสหระคต ด้วยกิเลส คือ “ตัณหา” และ “ทิฏฐิ” ไม่เข้ายึดครอง* ได้แก่ “นามชั้น ๔” รูปที่มีใจเกิดแต่ “กรรม” และ “โลกุตตรธรรม” ทั้งหมด ซึ่งตรงกับ “อนุปาติเสสนิพพาน” คือ “นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ” นั่นคือ *ดับกิเลส ไม่มี “ชั้น ๕-เบญจชั้น”* [อุปาทานชั้น] เหลืออยู่ ที่เรียกว่า “*ชั้นปรินิพพาน*” [การดับชั้นปรินิพพาน] อันเป็นนิพพานของพระอรหันต์ผู้ระงับการเสวยอารมณ์ทั้งปวงแล้ว อย่างไรก็ตาม *ข้อพึงตำรวมระวัง คือ การปฏิบัติธรรมเป็นเรื่องการสะสมบารมีที่ค่อยเป็นค่อยไป ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาที่เป็นแบบก้าวกระโดด* ซึ่งอาศัยพลังอำนาจทาง (๑) “*สมาธิ-ฌาน*” [*อารัมมณูปนิชฌาน-การเพ่งอารมณ์จากการเจริญ “กรรมฐาน ๔๐”* ได้แก่ *ฌานสมาบัติ = สมาธิ ๑*] และ (๒) “*ปัญญา-ญาณ*” [*ลักขณูปนิชฌาน-การเพ่งลักษณะแห่งไตรลักษณ์* ได้แก่ “*วิปัสสนา-มรรค-ผล-นิพพาน*” = *วิปัสสนาญาณ-วิโมกข์ ๑*] ที่เข้าสัมปยุตต์กัน ในขั้นตอน “*กระบวนการทบทวนชั้น ๕*” [วิปัสสนาญาณ ๕-มหาวิปัสสนา ๑๘-วฏฏฐานคามินีปฏิปทา] เพื่อให้เข้าถึง “*อริยมรรค-มัคคญาณ*” หรือการเข้าสภาวะที่ปราศจากชั้น “*ชั้นวินิมุต-อนุปาติเสสนิพพาน*” [ดับชั้นปรินิพพาน] ฉะนั้น (๑) *ความหมั่นเพียร “วิริยะ”* กับ (๒) *ความอดทน “ขันติ”* และ (๓) *ความรอบรู้ที่คมชัด “ปัญญา”* จึงเป็นปัจจัยสนับสนุน “*อุปนิสัยปัจจัย*” กระตุ้นให้เข้าถึงความสำเร็จ [อิทธิ-ฤทธิ์] ในการปฏิบัติธรรม อย่างไรก็ตาม ในการเจริญโสฬสญาณ-ญาณ ๑๖ นั้น ให้พิจารณาเปรียบเทียบ ขั้นตอนการดับกิเลสอีกทางหนึ่งซึ่งตรงกับ “*วิสุทธิ ๗*” ดังนี้

“*วิสุทธิ ๗*” หมายถึง *ความหมจดจอด ความบริสุทธิ์ที่สูงขึ้นไปเป็นขั้นๆ ธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ ยัง ไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือนิพพาน* ได้แก่

- (๑) “*ศีลวิสุทธิ*” — *ความหมจดจอดแห่งศีล คือ รักษาติดตามกัมมขันธ์ของตนให้บริสุทธิ์ และให้เป็นไปเพื่อสมาธิ วิสุทธิมีคักว่า ได้แก่ ปาวิสุทธิศีล ๕*
- (๒) “*จิตตวิสุทธิ*” — *ความหมจดจอดแห่งจิต คือ ฝึกรอบมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา วิสุทธิมีคักว่า ได้แก่ สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจาร*
- (๓) “*ทิฏฐิวิสุทธิ*” — *ความหมจดจอดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้เข้าใจมองเห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงเป็นเหตุข่มความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลเสียได้ เริ่มดำรงในกัมมแห่งความไม่หลงผิด* *ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนดทุกขสัจจ์ [อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข]*
- (๔) “*กังขาวิตรณวิสุทธิ*” — *ความหมจดจอดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัย ความบริสุทธิ์ขั้นที่ทำให้กำจัดความสงสัยได้ คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้แล้วจึงสิ้นสงสัยในกาลทั้ง ๓ [ปฏิจางสมุปบาท ๑๒]* *ข้อนี้ตรงกับ “ธรรมจิติญาณ-ยถาภูตญาณ-สัมมาทัสสนะ” และจัดเป็นขั้นกำหนดสมุทัยสัจจ์*
- (๕) “*มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ*” — *ความหมจดจอดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ เริ่มเจริญวิปัสสนาค่อยไปด้วยพิจารณากาลป จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย [ไตรลักษณ์-สามัญลักษณะ] ได้แก่ “อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา”* อันเรียกว่า

“อุท্থัพพยานุปัสสนา” เป็นตรุมวิปัสสนา คือวิปัสสนาญาณอ่อนๆ แล้วมี “วิปัสสนูปกิเลส” เกิดขึ้น กำหนดได้ว่าอุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่ทาง ส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่วิถีที่แน่นอนและเป็นทางถูกต้อง เตรียมที่จะประคองจิตไว้ในวิถีคือ “วิปัสสนาญาณ” นั้นต่อไป ข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนดคัมภีร์

- (๖) “ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ” —ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน คือ ประกอบความเพียรในวิปัสสนาญาณทั้งหลายเริ่มแต่ “อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ” ที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินเข้าสู่วิถีทางแล้วนั้น เป็นต้นไป จนถึง “สังขานุโลมิกญาณ” หรือ “อนุโลมญาณ” อันเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา ต่อแต่นี้ก็จะเกิด “โคตรภูญาณ” คั่นระหว่างวิสุทธิขั้นนี้กับข้อสุดท้ายเป็นหัวต่อแห่ง “ความเป็นปุถุชน” กับ “ความเป็นอริยบุคคล” โดยสรุป วิสุทธิขั้นนี้ ก็คือ “วิปัสสนาญาณ ๕” [กระบวนการทบทวนขั้น ๕]
- (๗) “ญาณทัสสนวิสุทธิ” —ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ ความรู้ใน “อริยมรรค ๔-มรรคญาณ” [ปัญญาริยะ-โลกุตตรปัญญา] อันเกิดถัดจาก “โคตรภูญาณ” เป็นต้นไป เมื่อมรรคเกิดแล้วผลจิตแต่ละอย่างย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไปจาก “มรรคญาณ” นั้นๆ “ความเป็นอริยบุคคล” ย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิขั้นนี้ เป็นอันบรรลุผลที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือ ไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

ฉะนั้น การเจริญภาวนานั้น มีจุดประสงค์ให้บรรลุถึง “ความเป็นพุทธะ-จิตคือพุทธะ” ได้แก่ (๑) “ผู้รู้” คือผู้มีปัญญาญาณ (๒) “ผู้ตื่น” คือ ผู้ครองตนด้วยศีลวัตรที่บริสุทธิ์ ไม่แสวงหาสิ่งทีอกุศลที่ทำให้ตนเดือดร้อน “วิปัสสนา” นั่นคือ “อริยปริยสนา” การแสวงหาที่ประเสริฐไม่อยู่ในอำนาจแห่งกองทุกข์ (๓) “ผู้เบิกบาน” คือ ผู้มีจิตที่ปราศจากนิวรณ์ นั่นคือ “จิตประภัสสร” [จิตตาสภาพดั้งเดิม] คุณบทแห่งบุคคลทั้ง ๓ ประการนี้ จึงเป็นการหมั่นประกอบคุณความดี “กุศลธัมมานุโยค” การปฏิบัติธรรมในทุกขณะนั้น จึงเป็นการยกระดับจิตใจและปัญญาให้สูงขึ้น เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องถึง [สัมมาทิฏฐิ] การดับกิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นสมุฏฐานแห่งทุกข์ ด้วย “สมาธิ” และ “ปัญญา” อันมีรากฐานมาจาก “ศีล” ที่บริสุทธิ์ นั่นคือ มีปัญญาที่เข้าใจถึงการประพฤติปฏิบัติด้วย “อริยมรรคมีองค์ ๘-มัชฌิมาปฏิปทา” อันเป็นข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์ เมื่อเข้าถึง “ภาวะแห่งผู้จำแนกแแจกธรรม” ดีแล้ว การเจริญภาวนาย่อมถึงขั้น “ธรรมสามัคคี-ญาณสัมปยุตต์” [องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละอย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน “สหชาติธรรม” ให้สำเร็จผลในการบรรลุมรรคผล] จิตย่อมแล่นไปสู่ “ฉานุเปกขา-เอกกคตาแห่งสมาธิ” [อุเบกขา-เอกกคตา] เพราะมีปัญญารอบรู้ที่คมชัด [สติสัมปชัญญะ] ผลที่ตามมา บุคคลนั้นย่อมสามารถบรรลุถึง “ความตรัสรู้สัมโพธิญาณ” ได้ ซึ่งเป็น “อริปัญญา” ที่เป็น “ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์” อย่างแท้จริง และเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบด้วย (๑) “มัชฌิมาปฏิปทา” (๒) “อริยมรรคมีองค์ ๘” (๓) “อริยสัจ ๔” ปัญญาดังกล่าวนี้ ย่อมส่งผลถึง “ปัญญา ๓” ได้แก่ (๑) *จินตามย*

ปัญญา (๒) สุตมยปัญญา (๓) ภาวนามยปัญญา อันมีอิทธิพลต่อชีวิตอย่างแน่นอน คือ ย่อมกลายเป็นบุคคลที่ตัดขาดจากการเวียนว่ายตายเกิดในกระแสแห่งโลกธรรมได้ ที่เรียกว่า “ภวจักร-สังสารจักร” [สังสารทุกข์] ซึ่งหมายถึง “ผู้รู้แจ้งโลก” [โลกวิทู] ย่อมเป็นบุคคลอยู่ในภพภูมิแห่ง “ผู้ปราศจากโลภะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส-เป็นธรรมดา” หรือที่เรียกว่า “อริยสาวก-อริยสาวิกา” แห่งพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นอย่างแท้จริง ประการสุดท้าย เมื่อเกิด “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ที่เป็น “ภาวนามยปัญญา” [ปัญญาอริยะ-ปัญญาอริยบุคคล = อัจฉริยะที่ดับทุกข์แห่งชีวิตได้จริง] อย่าลืมนำกระบวนการพิจารณาสภาวธรรมไปตัดแปลงประยุกต์ในเชิงสร้างสรรค์ [โยนิโสมนสิการ] กับ “จิตตามยปัญญา-สุตมยปัญญา” [ปัญญาอนริยะ-ปัญญาสามัญ-ปัญญาปุถุชน = อัจฉริยะไม่สามารถดับทุกข์แห่งชีวิตได้ เพราะไม่ได้พัฒนากระบวนการคิดด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นคือ “ศีล-สมาธิ-ปัญญา” อันเป็นเส้นทางสายกลางแห่งปัญญาอันประเสริฐ] คือ “ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน-ทักษะการคิดขั้นสูง” (ทิสนา แคมมณี และคณะ: ๒๕๔๕) ซึ่งเป็นองค์ความรู้ทางโลกที่เกิดขึ้นในระบบการศึกษาโดยตรง ซึ่งมุ่งเน้นการแสวงหาความรู้ที่เป็นวิธีวิทยาศาสตร์ด้วย “ระเบียบวิธีการวิจัย” [Research Methodology = เทียบเคียงได้กับปัญญาวิปัสสนาที่เรียกว่า “อริยสังข์ ๔” อันเป็น “ภาวนามยปัญญา” แตกต่างกันว่าประกอบด้วย “อริยมรรคมีองค์ ๘” อนึ่ง อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็น “พระบิดาแห่งการวิจัยและพัฒนา” [The Father of Research and Development] บุคคลแรกในโลก นั่นคือ “สตถา เทวมนุสสุสาน” ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย รวมทั้งทรงเป็น “พระบิดาแห่งการจัดการความรู้สมัยใหม่” [The Father of Modern Knowledge Management] แต่ก็น่าเสียดายที่พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ยังไม่ซึ่งกันเลยในข้อนี้ และปัญญาทั้ง ๓ ดังกล่าวข้างต้นนั้น **ย่อมกลายเป็นโลกียทรัพย์และอริยทรัพย์** คือ “ต้นทุนทางปัญญา” [Intellectual Capital] ของบุคคลนั้นๆ ซึ่งเป็นดัชนีชี้วัด “คุณภาพของทรัพยากรมนุษย์” ในยุคศตวรรษที่ ๒๑ นี้ [โลกยุคโลกาภิวัตน์-The Ages of Globalizations คือ มนุษย์สามารถสื่อสารถ่ายทอดวัฒนธรรมอย่างไร้พรมแดน อยู่เหนือข้อจำกัดด้านเวลาและสถานที่] นั่นคือ “ภูมิรู้-ภูมิธรรม-ภูมิปัญญา” แต่ในทางพุทธศาสนาพิจารณา “คุณค่าความเป็นมนุษย์” โดยใช้เกณฑ์ที่ “วิชา” [ความรู้แจ้ง = วิชา ๑-วิชา ๘-อภิญา ๖-วิปัสสนาญาณ-มโนมยิทธิ] กับ “จรณะ” [จรณะ ๑๕ = สีสัมปทา ๑-อปัลลภกปฏิบัติทา ๑-สัทธรรม ๗-ฌาน ๔] ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องมีแต่เพิ่มคุณภาพทางปัญญาของบุคคล และการปฏิบัติธรรมก็ทำได้ทุกขณะจิต ถ้ามีความตั้งใจจะทำ เพราะเราทั้งหลายมีชีวิตอยู่ในกระแสแห่งโลกธรรมทั้ง ๘ อยู่แล้ว ที่มีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา แต่ “จิตใจของเราต้องสงบเย็น-เป็นสุข-สะอาด-ผุดผ่อง-สดใส-เบิกบานใจ-ปราศจากนิเวศ” [บริสุทธิ-เป็นสมาธิและอุเบกขา = อารมณ์พระอรหันต์] และไพบูลย์ด้วย “อภิญาธรรม” [ปัญญาญาณรู้แจ้ง] กับ “เมตตาธรรม” [เมตตากรุณา] ที่มั่นคงเป็นสรณะที่พึ่งแห่งจิตวิญญาณใน “มัชฌิมาปฏิปทา-อริยมรรคมีองค์ ๘” [ญายธรรม คือ ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึง “อริยอภิวรรค” หรือ ภาวะอันจะเข้าถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ นิพพาน] อันเป็นธรรมแห่งสัตบุรุษ ที่เรียกว่า “สัพบุริสธรรม ๗” ดังนี้

“สัปปริสธรรม ๗” หมายถึง **ธรรมของสัตบุรุษ** ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดี ธรรมของผู้ดี ได้แก่

- (๑) **ขันมัญญตา** — ความรู้จักธรรม
- (๒) **อัครัญญตา** — ความรู้จักอรรถ ประโยชน์ ความมุ่งหมาย
- (๓) **อัครัญญตา** — ความรู้จักตน
- (๔) **มัตตัญญตา** — ความรู้จักประมาณ
- (๕) **กาลัญญตา** — ความรู้จักกาล
- (๖) **ปริสัจญตา** — ความรู้จักบริษัทชุมชน
- (๗) **บุคคลัญญตา-บุคคลปริปริญญตา** — ความรู้จักบุคคล

และรวมทั้งความเป็นผู้แก้แค้นผู้ต้องหาหาญไม่ครั้นคร้าม หรือไม่กล้าแสดงออกในสิ่งที่ดั่งามแห่งภาวะที่เจริญ ที่เรียกว่า “**เวสัชชกรณธรรม ๕**” หมายถึง **ธรรมทำความกล้าหาญ คุณธรรมที่ทำให้เกิดความแก้แค้นกล้า ทำให้อยู่ในภาวะผู้นำได้** นั่นคือ **ความเป็นผู้รู้ นักวิชาการ และ พรั่งพร้อมด้วยศีลธรรมกับจริยธรรม** นี้คือ “**สัตบุรุษแห่งศตวรรษใหม่**” ขอนี้ให้ใคร่ครวญให้มากในฐานะที่เป็นพุทธมามกะที่แท้จริง ดังนี้

“**เวสัชชกรณธรรม ๕**” หมายถึง **ธรรมทำความกล้าหาญ คุณธรรมที่ทำให้เกิดความแก้แค้นกล้า ทำให้อยู่ในภาวะผู้นำได้** ได้แก่

- (๑) “**ศรัทธา**” — ความเชื่อที่มีเหตุผล มั่นใจเลื่อมใสในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ หรือ “**ปสาทะ**” คือ ความแจ่มใสโปร่งโล่งเบิกบาน ปราศจากความอึดอัดขัดข้องขุนมัว โดยเกิดความรู้สึกชื่นชมนิยมนับถือในพระรัตนตรัย = **สัทธานุสारी** [ผู้เล่นไปตามศรัทธา ผู้มีศรัทธินทรีย์แก้แค้น คือ “**สัทธา ๔**” ได้แก่ **กัมมสัทธา-วิปากสัทธา-กัมมัสสกตาสัทธา-ตถาคตโพธิสัทธา**]
- (๒) “**ศีล**” — ความประพฤติถูกต้องดีงาม ไม่ผิดระเบียบวินัย ไม่ผิดศีลธรรม = **สัตบุรุษ** [**สนฺโต** ได้แก่ **บัณฑิต** คือ สัตบุรุษ ผู้เป็นอริยะ นั่นคือ ผู้มีศรัทธา มีหิริ มีโอตตปปะ มีการศดับมาก มีความเพียร มีสติ มีปัญญา] หรือ “**สปปุโร โส**” หมายถึง **อุดมบุรุษคือบุรุษผู้สูงที่สุด** นั่นคือ “**สปปุริเสน สปปุริสโตโร**” คือ ผู้ประกอบพร้อมด้วยความเป็นผู้มีศีลดีที่ตนเองกระทำแล้ว
- (๓) “**พหุสัจจะ**” — ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก = **พหุสูต** [พหุสูตผู้ทรงธรรม ฉลาดในปัจจัยการ แก้แค้นกล้าในจตุราริยสัง มีปัญญาละเอียด แสดงธรรมได้วิจิตร ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า นั่นคือ “**พหุสูตมืองค์ ๕**” ได้แก่ ๑. **พหุสูตตา** – ได้ยินได้ฟังมาก ๒. **ชตา** ทรงจำไว้ได้ ๓. **วจสา** ปริจิตา – คล่องปาก ๔. **มนสานุเปกขิตา** – เจนใจ ๕. **ทัญญิยา** **สุปฏิวิททา** – ขบได้ด้วยทฤษฎี]

- (๔) “**วิริยารัมภะ**” —ปรารภความเพียร นั่นคือ การที่ได้เริ่มลงมือทำความเพียรพยายามในกิจการนั้นๆ อยู่แล้วอย่างมั่นคงจริงจัง เช่น เมื่อทำความเพียรอยู่ คือ “**ย่อมเสพ ย่อมเจริญ**” เมื่อทำความเพียรบ่อยๆ คือ “**ทำให้มาก**” เมื่อทำตั้งแต่ต้นนั้นเลย คือ “**ย่อมปรารภ**” เมื่อทำบ่อยๆ คือ “**ปรารภด้วยดี**” เมื่อช่องเสพด้วยสามารถแห่งภavana คือ “**ย่อมเสพ**” เมื่อให้เจริญอยู่ “**ย่อมเจริญ**” เมื่อทำสิ่งนั้นในกิจทั้งปวงให้มาก คือ “**ย่อมกระทำให้มาก**” หรือ “**สัมมปฺปธาน ๔-ปธาน ๔**” คือ ความเพียรใหญ่ ได้แก่ “**สังวรปธาน-ปหานปธาน-ภavana ปธาน-อนุรักษนาปธาน**” = โยคาวจรจีณาสพ [พระเสขะ คือ ผู้ยังไม่บรรลุอรหัตตผล]
- (๕) “**ปัญญา**” —ความรอบรู้ เข้าใจชัดในเหตุผล ดี ชั่ว ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น รู้คิด รู้วินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ = **ปฏิสัมภิตปัตตะ** [ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ คือ ปัญญาแตกฉาน ได้แก่ ๑. **อรรถปฏิสัมภิตา-ปัญญาแตกฉานในอรรถ** ๒. **สัมมปฏิสัมภิตา-ปัญญาแตกฉานในธรรม** ๓. **นิรุตติปฏิสัมภิตา-ปัญญาแตกฉานในภาษา** ๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา-ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ**]

{ดูเปรียบเทียบกับ (๑) “**อริยทรัพย์ ๗**” คือ ๑. **ศรัทธา**—ความเชื่อที่มีเหตุผล—มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ ๒. **ศีล**—การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย—ประพฤติถูกต้องดีงาม ๓. **หิริ**—ความละอายใจต่อการทำความชั่ว ๔. **โอตตปปะ**—ความเกรงกลัวต่อความชั่ว ๕. **พหุสัจจะ**—ความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก ๖. **จาคะ**—ความเสียสละ—เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ๗. **ปัญญา**—ความรู้ความเข้าใจต้องแท้ในเหตุผล และ (๒) “**สัพฺปริสฺสธรรม ๗**” ดังกล่าวข้างต้น และความเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญา คือ (๓) “**พหุสฺตมมิงคฺ ๕**” [พหุสัจจะ] หมายถึง คุณสมบัติที่ทำให้ควร ได้รับชื่อว่าเป็นพหุสฺต คือ ผู้ได้เรียนรู้มากหรือคงแก่เรียน ได้แก่ ๑. **พหุสฺตฺตา**—ฟังมาก คือ ได้เล่าเรียนสดับฟังไว้มาก ๒. **ธตา**—จำได้ คือ จับหลักหรือสาระได้ ทรงจำความไว้แม่นยำ ๓. **วจสา ปริจิตา**—คล่องปาก คือ ท่องบ่นหรือใช้พูดอยู่เสมอจนแคล่วคล่องจัดเจน ๔. **มนฺตานุเปกฺขิตา**—ฟังขึ้นใจ คือ ใส่ใจนึกคิดพิจารณาจนเจนใจ นึกถึงครั้งใด ก็ปรากฏเนื้อความสว่างชัด ๕. **ทัญญุยา สุปฺปฏิทฺธา**—ขบได้ด้วยทฤษฎี หรือแทงตลอดคดีด้วยทัญญุ คือ มีความเข้าใจลึกซึ้งมองเห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา ทั้งในแง่ความหมายและเหตุผล}

ก็และแล้ว คนทั้งหลายส่วนใหญ่ในสังคมที่ยังไม่พิจารณาหรือล้มป่วย ก็ยังไม่ยอมประกาศตนเป็น “**พุทธมามกะ**” คือ “**ผู้ถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นของตน**” อย่างจริงจังอีก บางคนไม่ยอมแสดงปัญญาแห่งพุทธะได้ เพราะไม่รู้จริง “**อวิชชา**” [โมหะ] เป็นที่อับอายในสาธารณณะ ฉะนั้น อย่าแสดงตนว่าเป็นเพียงพุทธศาสนิกชนผู้ไม่เข้าใจในพระธรรมอะไรเลยดีกว่า สิ่งนั้นเป็นการเริ่มต้นก็โกหกตัวเองเสียแล้ว ท่านทั้งหลายยังมีเวลาไม่มากนักที่จะใฝ่รู้ในพระธรรมวินัยนี้ **เดี๋ยวพวกชาวบ้านก็พากันหามเข้าป่าช้า ถ้าโชคดีก่อนตาย ก็ให้เห็นหน้าญาติๆ ที่รัก** ฉะนั้น “**อย่าประมาท**” ให้มารู้จักและเข้าใจคำว่า “**เห็นตายก่อนตาย-เห็นนิพพานก่อนนิพพาน**” ดีกว่า.

ผู้ปฏิบัติธรรมได้เข้าถึงหลักธรรมสำคัญครบ ๘ ระดับ อย่างครบถ้วนระบบการเจริญภาวนา
 กรรมฐาน ได้แก่ (๑) มัชฌิมาปฏิปทา (๒) อริยมรรคมีองค์ ๘ (๑) อริยสัจ ๔ (๔) ภาวนา ๔ (๕) ไตรสิกขา
 (๖) ภาวนา ๒ (๗) วิสุทธิ ๗ และ (๘) โพธิปักขิยธรรม ๓๗ พร้อมด้วยสัมปยุตตธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับ
 หลักธรรม “การเจริญวิปัสณาภาวนา” (วิปัสณาธรรม) ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรมย่อย ได้แก่ (๑)
 สัญเจตนา ๖ (๒) อายุตนะภายใน ๖-อินทรีย์ ๖ (๓) อายุตนะภายนอก ๖-อารมณ ๖ (๔) ทักขะการคิดขั้น
 พื้นฐาน-ทักขะการคิดขั้นสูง (๕) รุตธรรม ๕ (๖) โสพตญาณ-ญาณ ๑๖ (๗) อนุวิปัสสนา ๗-ปัญญา ๑๐ (๘)
 มหาวิปัสสนา ๑๘ (๙) อริยมรรค ๔-มัคคญาณ ๔ (๑๐) สังโยชน์ ๑๐ (๑๑) ผลญาณ ๔ (๑๒) อริยบุคคล ๔
 (๑๓) สมศีล ๔ (๑๔) นิโรธ ๕ (๑๕) ปัจจเวกขณญาณ-กิจในปัจจเวกขณญาณ ๑๕ (๑๖) อริยสัจ ๔ (๑๗) กิจ
 ในอริยสัจ ๔ (๑๘) ญาณ ๓-ญาณทัสสนะอันมีปฏิวิญญู ๓-อาการ ๑๒ (๑๙) นิพพาน ๒ (๒๐) วิปัสสนูปกิ
 เลส ๑๐ (๒๑) ปฏิจสมุปปาทา-ปฏิจสมุปปันนธรรม (๒๒) ปัจจัย ๒๔ (๒๓) อวิชชา ๔ (๒๔) อวิชชา ๘
 (๒๕) อวิชชาที่มีลักษณะ ๒๕ (๒๖) วิชชา ๓-ญาณ ๓ (๒๗) อภิญญา ๖ (๒๘) วิชชา ๘ (๒๙) จักขุ ๕ (๓๐) วิ
 สุทธิ ๗ (๓๑) สัมปฐิธรรม ๗ (๓๒) เวสาร์ชกรณธรรม ๕ และ (๓๓) พหุสูตมีองค์ ๕ รวมทั้ง “เบญจ
 ชันธ” [ชันธ ๕ = องค์ความรู้ทั้งหมดเกี่ยวกับนามรูป หรือ รูปธรรมกับนามธรรม ที่กลายเป็น “อุปาทาน
 ชันธ ๕ เป็นทุกข์”] ในภาคผนวก ซึ่งเป็นรายละเอียดที่ต้องพิจารณาอย่างถี่ถ้วนซึ่งอย่างจริงจัง เพราะเป็นฐานให้
 เข้าใจถึง “อริยสัจ ๔” อีกทางหนึ่ง

ในประการสำคัญ ให้พิจารณาถึงการที่ธรรมทั้งหลายที่มาประสมรวมกันจนทำให้เกิด
 “ปัญญาเห็นธรรม” และ “ปัญญาตรัสรู้” ได้นั้น ย่อมเป็นธรรมคู่ที่เกิดรวมกัน คือ “ปัสสัทธิยูกพาติ” คือ องค์
 ธรรมอันเป็นคู่ๆ ที่มีลักษณะเป็นคู่แห่งความสงบคู่กัน นั่นคือ ซึ่งเกิดขึ้นระหว่าง (๑) “สมถธรรม” ได้แก่
 “สมาธิทาน-รูปฌาน ๔” กับ (๒) “วิปัสณาธรรม” ได้แก่ “วิปัสณาญาณ-โสพตญาณ-ญาณ ๑๖” ซึ่งต้อง
 สัมปยุตต์กับ “วิสุทธิ ๗” จนสามารถตรัสรู้ถึง “อริยสัจ ๔” ได้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิธีคิดแบบ “โยนิโส
 มนสิการ” ที่สัมพันธ์กับ (๑) “ทักขะการคิดขั้นพื้นฐาน-ทักขะการคิดขั้นสูง” กับ (๒) “ปฏิจสมุปปาทา ๑๒”
 ที่เกิดขึ้นใน “โสพตญาณ-ญาณ ๑๖” ซึ่งสามารถอธิบาย “สภาวะที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายและปวงทุกข์”
 [“นิพพาน” หรือ “วิวิญญะ-วิวิญญะ” คือ สภาวะปราศจากวิญญะ] ที่เรียกว่า “นิโรธ ๕” แต่ประการสำคัญ การ
 พิจารณา (๑) “นามรูปปริจเฉทญาณ” ซึ่งเป็นเรื่อง “สภาวะธรรมแห่งเบญจชันธ” ทั้งระบบ ซึ่งต้องใช้เวลานาน
 เป็นพิเศษจนกว่าจะเข้าใจได้แจ่มชัด และ (๒) “ปัจจัยปริคคหญาณ” ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับ “ปฏิจสมุปปาทา-
 ปฏิจสมุปปันนธรรม” โดยตรง ที่ผู้ปฏิบัติธรรมจักต้องจดจำข้อหลักธรรมย่อยทั้งหมดให้ได้ ซึ่งเป็น
 “กระบวนการคิดอย่างถูกวิธี” ที่เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” โดยย่อ การเจริญภาวนาจะประกอบด้วย “ฌาน-
 วิโมกข์-สมาธิ-สมาบัติ-มรรค-ผล-อภิญญา-ปฏิสัมภิทา” อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติธรรมต้องพิจารณาเห็น
 ขั้นตอน การตรัสรู้ธรรม [อริยศีล-อริยสมาธิ-อริยปัญญา-อริยวิมุตติ] นี้ ที่เรียกว่า “อัสวัคชญาณ”
 [ปัญญาตรัสรู้] จนพิจารณาเห็นด้วยปัญญาอันยิ่งใหญ่ใน “สัจจภาวะแห่งนิพพาน” ให้ได้.

กระบวนการพัฒนาความคิดในพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงแสดงนัยแห่งกระบวนการคิดที่เกิดขึ้นใน “**วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ**” ได้แก่

- (๑) “**โยนิโสมนติการ**” คือ ความฉลาดแยกคายด้วยอุบายกลยุทธ์วิธี [**โกศล ๓**] คือ ความฉลาดใน “**อบาย-อุบาย-อุปาย**” ในการแก้ไขปัญหาคด้วยการไตร่ตรองหาเหตุผลที่ครอบคลุมขอบเขตปัญหาทุกมิติ ความสัมพันธ์ในเชิงปัจจัยแห่งปัจจุสมุปบาท ประกอบด้วยองค์ความรู้อันเป็นความเฉลียวฉลาดชำนาญการ [**ปฏิสัมภิทา ๔**] คือ ปัญญาแตกฉานในความหมาย ข้อธรรม ภาษา และปฏิภาณ ใน “**อริยสัจ ๔**” [ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค] และ “**ญาณ ๓**” หมายถึง ความหยั่งรู้ ปรึกษาหยั่งรู้ ได้แก่ (๑) “**อตีตังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต รื้ออดีตและสวหาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องมาได้ (๒) “**อนาคตังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต รื้ออนาคต หยั่งผลที่จะเกิดสืบต่อไปได้ (๓) “**ปัจจุปปันนังสญาณ**” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน รู้ปัจจุบัน กำหนดได้ถึงองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ = **อริยสัจ ๔ - ญาณ ๓ [กาล ๓] - ปฏิจจสมุปบาท ๑๒** ซึ่งตรงกันข้ามกับ “**อวิชา ๔-อวิชา ๘**”
- (๒) “**อนุโลมปฏิจจสมุปบาท**” คือ การคิดคล้อยตามจากเหตุไปหาผล เช่น “**อวิชา**” เป็นเหตุแห่งผลวิบากที่อกุศล คือ “**โสกะ-ปริทเวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส**” = **ปัจจัยปริคคหญาณ [ทุกขสมุทยญาณ]** คำว่า “อนุโลม” หมายถึง การลงความเห็นข้อสรุปเป็นกฎพื้นฐานทั่วไป เป็นขั้นตอนการใช้เหตุผลโดยอาศัยการเทียบเคียง [Analogy] และการเรียบเทียบ [Comparison] หรือเป็นการหาเหตุผลเชิงวิเคราะห์แบบนิรนัย [Deduction] คือ วิธีการใช้เหตุผลที่ดำเนินจากส่วนรวมไปหาส่วนย่อย
- (๓) “**ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท**” คือ การคิดย้อนกลับว่าจะดับแห่งทุกข์ได้อย่างไร นั่นคือ “**ดับที่ต้นเหตุ**” คือ “**อวิชา**” แล้วจะทำให้ผลวิบากแห่งอกุศล ย่อมดับไปด้วย คือ “**โสกะ-ปริทเวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส**” = **ทุกขนิโรธญาณ** คำว่า “ปฏิโลม” หมายถึง การลงความเห็นข้อสรุปเป็นกฎพื้นฐานทั่วไป เป็นขั้นตอนการใช้เหตุผลโดยการคิดทวนย้อนกลับและอาศัยการเทียบเคียง [Analogy] และการเรียบเทียบ [Comparison] หรือเป็นการหาเหตุผลเชิงสังเคราะห์แบบอุปนัย [Induction] คือ วิธีการใช้เหตุผลที่ดำเนินจากส่วนย่อยไปหาส่วนรวม
- (๔) “**อัฐมัคคังควิภาวนญาณ**” คือ ญาณทำให้แจ้งซึ่งองค์แห่งมรรคทั้ง ๘ ประการ ซึ่งเป็นความรู้แจ้งเห็นจริง [ปฏิเวชะ] ในการเจริญธรรมมรรคมีองค์ ๘ ถ้าไม่เข้าใจในเรื่อง การปฏิบัติธรรมย่อมล้มเหลว เพราะเป็นหัวใจสำคัญแห่งบาทวิถีตามหลัก “**มัชฌิมาปฏิปทา**” กับ “**วิสุทธิ ๓**” = **อริยมรรคมีองค์ ๘**
- (๕) “**ฉานวิโมกข์-ญาณวิโมกข์**” คือ ความหลุดพ้นทั้งฝ่าย “**เจโตวิมุตติ**” [สมาธิ ๓] กับฝ่าย “**ปัญญาวิมุตติ**” [วิโมกข์ ๓] ตามข้อหลุดพ้นโดยไตรลักษณ์ ที่เรียกว่า “**สามัญญลักษณะ: อนิจจตา-ทุกขตา-อนัตตตา**” นั่นคือ “**วิปัสสนา**” ที่การลงข้อสรุปทั่วไปอันเป็น “**ลักษณะสากล**” [Universality] แห่งกฎธรรมชาติดังกล่าว ได้แก่ **สุญญตะ-อนิมิตตะ-อัปมีหิตตะ** แล้วดำเนินการด้วย “**มรรค**” คือ “**อริยสัจ ๔**” และกิจอันเป็น “**การระงับโยคะในอริยสัจ ๔**” ที่ประกอบด้วย “**กิจในอริยสัจ ๔**” = **สังวร-ปหาน-สังจิกิริยา-ภาวนา** กับ “**ญาณ ๓**” = **สังจญาณ-กิจจญาณ-กตญาณ** เพื่อให้เห็น “**ผล**” ในลักษณะอันเป็น “**สังจ**

ภาวะของนิพพาน–สันติบท–นิพพานบท–อมตธาตุ” ในขณะเดียวกัน ก็เห็นรู้แจ้งในเรื่อง

“ลักษณะเฉพาะตน” [Uniqueness] คือ “ปัจเจกัตถลักษณะ” ซึ่งเป็นขั้นตอนกระบวนการวิธีคิดใน “อนุโลม
ปฏิบัติสมุปบาท” และ “ปฏิโลมปฏิบัติสมุปบาท” อีกขั้นหนึ่ง = สัมมสนญาณ – วิปัสสนาญาณ ๕

ซึ่งทั้งหมดทุกข้อรวมกันจะกลายเป็นขั้นตอนในการหาเหตุผลและการใช้เหตุผลประกอบขั้นตอนการ
ตัดสินใจ โดยมีสมุฏฐานคือ “การใช้ปัญญาสามัญกับปัญญาญาณประกอบกัน” แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดทาง
พุทธศาสนาถือองค์ความรู้ที่เกิดจากการเจริญภาวนา คือ “ภาวนามยปัญญา” เป็น “อริปัญญา” ที่สูงกว่า “จิน
ตามยปัญญา” กับ “สุตมยปัญญา” ที่เป็นขั้นตอนต่างๆ ใน “วิธีการแสวงหาความรู้ของมนุษย์” [Methods of
Acquiring Knowledge: ธรรมนัค โถบารุง. ใน Baanjomyut.Com: 2557] หมายถึง ความรู้ต่างๆของมนุษย์
ประกอบด้วยข้อเท็จจริงและทฤษฎีต่างๆ ซึ่งเมื่อมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจ สามารถที่จะอธิบาย ควบคุมหรือ
พยากรณ์เหตุการณ์ต่างๆ ในสถานการณ์ที่กำหนดให้ได้ การแสวงหาความรู้ของมนุษย์เป็นกระบวนการที่
ต้องอาศัยสติปัญญาและการฝึกฝนทักษะต่างๆ คือ ความสืบเนื่องในตน โดย “โยนิโสมนสิการ” ซึ่งกลายเป็น
องค์ความรู้สืบต่อใน “ภาวนามยปัญญา” ต่อไป “วิธีเสาะแสวงหาความรู้ของมนุษย์” จำแนกได้ ดังนี้

(๑) การสอบถามจากผู้รู้ [Authority] เช่นในสมัยโบราณ เมื่อเกิดน้ำท่วมหรือโรคระบาด ผู้คนก็จะ ถา
ผู้ที่เกิดก่อนว่าจะทำอะไร ซึ่งในสมัยนั้นผู้ที่เกิดก่อนก็จะแนะนำให้ทำพิธีสวดมนต์อ่อนวอนสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ปัจจุบันก็มีการแสวงหาความรู้ที่ใช้วิธีการสอบถามจากผู้รู้ เช่น ผู้พิพากษาในศาล
เวลาตัดสินคดีเกี่ยวกับการปลอมแปลงลายมือยังต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญทางด้านลายมือให้ช่วย
ตรวจสอบให้ ข้อควรระมัดระวังในการเสาะแสวงหาความรู้โดยการสอบถามจากผู้รู้คือต้องมั่นใจว่า
ผู้รู้เป็นผู้รู้ในเรื่องที่จะสอบถามอย่างแท้จริง

(๒) การศึกษาจากขนบธรรมเนียมประเพณี [Tradition] วิธีการเสาะแสวงหาความรู้ของมนุษย์อีก วิธี
หนึ่งที่ใกล้เคียงกันกับการสอบถามจากผู้รู้ก็คือการศึกษาจากขนบธรรมเนียมประเพณีหรือ
วัฒนธรรมต่างๆ เช่น ในการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับการแต่งกายประจำชาติต่างๆ ซึ่งผู้ใช้วิธีการ
แสวงหาความรู้แบบนี้ต้องตระหนักว่า สิ่งต่างๆที่เกิดขึ้นในอดีตจนเป็นขนบธรรมเนียมนั้น ไม่ใช่
จะเป็นสิ่งที่ถูกต้องและเที่ยงตรงเสมอไป ถ้าศึกษาเหตุการณ์ต่างๆทางด้านประวัติศาสตร์ จะพบว่า
ข้อปฏิบัติหรือทฤษฎีต่างๆ ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมหรือขนบธรรมเนียมประเพณีนั้น ซึ่ง
ได้ยึดถือปฏิบัติกันมาหลายปี และพบข้อเท็จจริงในภายหลังถึงความผิดพลาดข้อปฏิบัติหรือทฤษฎี
เหล่านั้นก็ต้องยกเลิกไป ดังนั้น ผู้ที่จะใช้วิธีการเสาะแสวงหาความรู้โดยการศึกษาจาก
ขนบธรรมเนียมประเพณีนั้น ควรจะได้นำมาประเมินอย่างรอบคอบเสียก่อน ที่จะยอมรับว่าเป็น
ข้อเท็จจริง มิฉะนั้น จะกลายเป็นองค์ความรู้ที่ประกอบด้วยข้อผิดพลาด

(๓) การใช้ประสบการณ์ [Experience] วิธีการเสาะแสวงหาความรู้ที่มนุษย์การใช้กันอยู่บ่อยๆ คือ
การใช้ประสบการณ์ตรงของตนเอง เมื่อเผชิญปัญหามนุษย์พยายามที่จะค้นคว้าหาคำตอบในการ
แก้ปัญหาโดยใช้ประสบการณ์ตรงของตนเองที่เคยประสบมา เช่น เด็กมักจะมีคำถามมาถามครู

บิดามารดา ญาติผู้ที่มีอาวุโสมากกว่า [ปราชญ์-ผู้รู้] บุคคลเหล่านั้นมักจะใช้ประสบการณ์ตรงของตนเองในการตอบคำถามหรือแก้ปัญหาให้กับเด็ก การใช้ประสบการณ์ตรงนั้นเป็นวิธีการเสาะแสวงหาความรู้ แต่ถ้าใช้ไม่ถูกวิธีอาจจะทำให้ได้ข้อสรุปที่ไม่ถูกต้องได้

- (๔) **วิธีการอนุมาน [Deductive Method]** การเสาะแสวงหาความรู้โดยใช้วิธีการอนุมานนี้เป็นกระบวนการคิดค้นจากเรื่องทั่วไป ไปสู่เรื่องเฉพาะเจาะจง หรือคิดจากส่วนใหญ่ไปสู่ส่วนย่อย จากสิ่งที่รู้ไปสู่สิ่งที่ไม่รู้ วิธีการอนุมานนี้ประกอบด้วย “ข้อเท็จจริงใหญ่” ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เป็นจริงอยู่แล้วในตัวมันเอง “ข้อเท็จจริงย่อย” ซึ่งมีความสัมพันธ์กับกรณีของข้อเท็จจริงย่อย และ “ข้อสรุป” [Conclusion] ถ้าข้อเท็จจริงใหญ่และข้อเท็จจริงย่อยเป็นจริง ข้อสรุปก็จะต้องเป็นจริง เช่น ขอนำเสนอ คือ “สัตว์ทุกชนิดต้องตาย แมวเป็นสัตว์ชนิดหนึ่ง” ข้อสรุป คือ “แมวต้องตาย”
- (๕) **วิธีการอุปมาน [Inductive Method]** จะเริ่มจากส่วนย่อยไปหาส่วนใหญ่ วิธีการอุปมานนี้อาจจะจัดแยกเป็น ๒ ชนิด [“การพรรณนาความจริงตามข้อมูลเชิงอุปนัย” = Objective Descriptivism ที่เรียกว่า “กระบวนการค้นหาคำความจริง” = Discovery Procedures] ได้แก่ (๑) **วิธีการอุปมานแบบสมบูรณ์ [Perfect Inductive Method]** เป็นวิธีการเสาะแสวงหาความรู้โดยรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆ จากทุกหน่วยของกลุ่มประชากร [การหาค่าพารามิเตอร์] จึงสรุปไปสู่ส่วนใหญ่ เช่น ต้องการทราบว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตจังหวัดนี้นับถือศาสนาอะไร ก็ต้องมาถามจากผู้ที่อาศัยอยู่ในจังหวัดนี้ว่า ทุกคนนับถือศาสนาอะไร แล้วจึงนำมาสรุปรวมว่า ผู้ที่อาศัยในจังหวัดนี้ นับถือศาสนาอะไรบ้าง และ (๒) **วิธีการอุปมานแบบไม่สมบูรณ์ [Imperfect Inductive Method]** เป็นวิธีการเสาะแสวงหาความรู้โดยรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆ จากบางส่วนของกลุ่มประชากรแล้วสรุปรวมไปสู่ส่วนใหญ่ [การสุ่มตัวอย่าง] ในทางปฏิบัติเป็นไปได้ยากที่จะรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆ จากทุกๆ หน่วยของกลุ่มประชากร จึงใช้วิธีรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆ จากกลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มประชากร
- (๖) **วิธีการทางวิทยาศาสตร์ [Scientific Method]** เป็นวิธีการแสวงหาความรู้โดยใช้หลักการของ “วิธีการอุปมาน” และ “วิธีการอนุมาน” มาผสมผสานกัน [วิธีตามขั้นตอนการวิจัย = ระเบียบวิธีการวิจัย Research Methodology] โดยมีขั้นตอนการเสาะแสวงหาความรู้โดยเริ่มจากการที่มนุษย์เริ่มเรียนรู้ที่ละเอียดทีละน้อยจากประสบการณ์ตรง ความรู้เก่าๆ และการสังเกต เป็นต้น จนกระทั่งรวบรวมแนวความคิดเป็นแนวความรู้ต่างๆ ที่สมมติขึ้นมา ซึ่งเป็น “วิธีการอุปมาน” และหลังจากนั้นก็ใช้ “วิธีการอนุมาน” ในการแสวงหาความรู้ทั่วไป โดยเริ่มจาก “สมมติฐาน” ซึ่งเป็นส่วนรวม แล้วศึกษาไปถึงส่วนย่อยๆ เพื่อที่จะศึกษาถึงการหาความสัมพันธ์ระหว่างส่วนย่อยกับส่วนรวม เพื่อให้ได้ “ข้อสรุป” ของความรู้ต่างๆ ฉะนั้น ในปัจจุบัน “วิธีการทางวิทยาศาสตร์” เป็นวิธีการเสาะแสวงหาความรู้ที่ดีในการแก้ปัญหาต่างๆ ไม่เพียงแต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในห้องปฏิบัติการวิทยาศาสตร์เท่านั้น แต่ยังสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาทางสังคมได้ด้วย แต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาทางชีวิตได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งต้องอาศัยปัญญาทางพุทธศาสนามากกว่า

ฉะนั้น “**วิธีการทางวิทยาศาสตร์**” [Scientific Method] จึงเป็นวิธีการแสวงหาความรู้ของมวลมนุษยชาติ ที่ถือว่าดีที่สุดในสมัยปัจจุบัน แต่ต้องอาศัยนักวิจัยที่มีจรรยาบรรณ ซึ่งหมายถึง “**วิธีการอนุมาน**” [Deductive Method] ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นหมวดหมู่ของข้อมูล และ “**วิธีการอุปมาน**” [Inductive Method] ซึ่งเป็นการสังเคราะห์ลงความเห็นเป็น “**กฎ**” [Rules] ที่อธิบายปรากฏการณ์หนึ่งๆ ที่เกิดขึ้น ตามข้อสมมติฐานที่ตั้งขึ้น ซึ่งหมายถึง “**โยนิโสมนสิการ**” ที่เรียกว่า “**จินตตามยปัญญา**” ที่เกิดจากการรวบรวมชุดข้อมูลของประชากรหรือกลุ่มตัวอย่าง ที่จำกัดขอบเขตในการศึกษาค้นคว้าในแต่ละครั้ง อันรวมถึงการค้นคว้าสืบหาข้อมูลจากเอกสารต่างๆ มาประกอบการวิจัยในครั้งนั้นๆ ที่มาจากแหล่งที่มีความน่าเชื่อถือ ซึ่งหมายถึง “**สุตมยปัญญา**” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วิจัยที่อาศัยปัญญาความรู้จากผู้รู้ในการพยากรณ์ปรากฏการณ์ของปัญหาที่เรียกว่า “**เทคนิคการวิจัยอนาคตแบบ EDFR**” [Ethnographic Delphi Futures Research] ซึ่ง จุมพล พูลภัทรชีวิน [Ph.D.] ประจำภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นผู้พัฒนาขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ โดยเป็นการผสมผสานระหว่าง “**เทคนิคการวิจัยอนาคตเชิงมานุษยวิทยาแบบ EFR**” [Ethnographic Futures Research] และ “**เทคนิคเดลฟาย**” [Delphi Technique] เข้าด้วยกัน สรุปง่ายๆ คือ การรวบรวมความคิดของผู้เป็นกัลยาณมิตรเข้าด้วยกัน แล้วสรุปข้อประเด็นสำคัญออกมา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ลักษณะของงานวิจัยอนาคตแบบ EDFR มีดังนี้

- (๑) เป็นวิจัยที่เป็นพหุมิติ หลายเรื่องหลายปัญหาเกี่ยวข้องกัน ปัญหาจะกระทบกันหมด นโยบายจำเป็นต้องมีลักษณะเป็นหลายมิติ [Multi-Dimensions] ฉะนั้น เมื่อเอ่ยถึงการวัด ก็จะเกิดความหนักใจ เพราะมีหลายตัวแปรหลายปัญหา
- (๒) เป็นการวิจัยที่มุ่งการพิจารณาข้อสรุปที่ใช้หลักเหตุผลที่สอดคล้องกับข้อมูล คือ มีลักษณะเป็น “**วิธีการอุปมาน**” [Inductive Method] และการสังเกตเชิงประจักษ์ [Empirical Observation] เพราะการกำหนดนโยบายต้องมีที่มา และมีข้อมูลประจักษ์สนับสนุนเชิงปริมาณ [Objectivism]
- (๓) เน้นความต้องการของผู้บริโภคเป็นสำคัญ ทำแล้วต้องดูผู้ใช้ที่สำคัญ จึงจะไม่มีปัญหาว่าไม่ตอบสนองผู้ใช้
- (๔) เน้นตัวแปรที่เปลี่ยนแปลงได้ เพราะนโยบายทุกอย่างต้องมีการจัดกระทำ [Manipulation] หากจัดกระทำไม่ได้ ก็ไม่สามารถทำอย่างอื่นต่อไปได้
- (๕) การวิจัยพวกนี้ต้องยอมรับคุณค่าและอำนาจในการตัดสินใจของผู้วิจัย เราจะไปบีบบังคับให้ตัดสินใจไม่ได้ หน้าที่ผู้วิจัยคือให้เขาได้รับข้อมูลผู้บริหาร เขาจะตัดสินใจอย่างไรก็ได้ คุณค่าของผู้วิจัยอยู่ที่ความชัดเจนของจุดยืนที่เราสนใจ และต้องยอมรับอคติที่ผู้วิจัยมีด้วย

ฉะนั้น นักวิชาการ นักวิทยาศาสตร์ ปราชญ์ หรือ ผู้รู้ชำนาญการทางโลกนั้น ส่วนใหญ่แล้วไม่สามารถเข้าถึง “**คุณวิเศษแห่งพุทธะ**” ได้ เพราะไม่สามารถทำจิตใจให้หมดจดบริสุทธิ์จากอำนาจกิเลสตัณหาได้ [วิสุทธิ ๗] การได้ความรู้ไปย้อมนำไปต่อยอดทำมหากิจเช่นปลูชนทั่วไป คือ ยิ่งไปเอาโรคเอาเปรียบผู้ที่ด้อยโอกาสกว่า

ที่เรียกว่า “**เบียดเบียนผู้อื่น**” จิตย่อมประกอบด้วยความไม่ละอายต่อบาป ความไม่เกรงกลัวต่อบาป (หิริโอตตัปปะ) แกรมร้ายซ้ำจิตปราศจากเมตตาธรรม ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า บุคคลทั่วไปที่ไม่ได้ถือปฏิบัติธรรมจริงจัง สภาวะจิตพื้นฐานมักไม่มี “**เนกขัมมะ-อพยบาท-อวิหิงสา**” = “**มิจฉาทิฏฐิ**” อยากทำอะไรก็ทำตามอำเภอใจ ไม่ได้คิดถึงใจเขาใจเรามากเท่าไร เจตนาในการปฏิบัติธรรมเพื่อให้ได้บรรลุถึง “**คุณวิเศษ**” นั้น จึงเป็นเรื่องที่ยังไม่บริสุทธิ์ ยังเป็น “**ธรรมดำ**” ไม่ใช่ “**ธรรมขาว**” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มักเป็นคุณานิสงส์จากการเจริญ “**ฌานสมาบัติ**” มากกว่า คือ “**อำนาจพลังแห่งสมาธิ**” ไม่ปัญญา แต่ถ้าบรรลุได้ในธรรมคุณดังกล่าวนี้ ก็เป็นเพียง ห้วงเวลาในช่วงที่จิตเป็น “**มิจฉาวิริยะ-มิจฉาสติ-มิจฉาสมาธิ**” อันจะทำให้เกิด “**มิจฉาญาณ-มิจฉาวิมุตติ**” พร้อมด้วย “**มิจฉาทิฏฐิ-มิจฉาสังกัปปะ**” ซึ่งเป็นเรื่องกลับวกเวียนในสังสารจักร ไม่ใช่เรื่องความหลุดพ้นจากวัฏสงสาร คือ ประกอบด้วย “**มิจฉาวิชา-มิจฉากัมมันตะ-มิจฉาอาชีพะ**” นั่นเอง ดังเช่น นักธุรกิจเข้าวัดปฏิบัติธรรมเพื่อให้ธุรกิจมีกำไรมากยิ่งขึ้น แล้วจะเอาไรด์เอาเปรียบคู่แข่งการค้าได้อย่างไร ประเด็นนี้ต้องหมั่นมนสิการใน “**กัมมัตสกตา**” [กฎแห่งกรรมของสัตว์] จิตจะได้ละออกจาก “**นิรวณธรรม**” [นิรวณ ๕] หรือ “**จิตตอุปกิเลส**” [อุปกิเลส ๑๖] ซึ่งกำจัดได้ด้วยการเจริญฌานสมาธิ ซึ่งมีพื้นฐานมาจากศีลที่บริสุทธิ์ “**นักธุรกิจทรงศีล**” จึงเป็นภาวะจิตที่ทำได้ยาก รวมทั้งนักวิชาการทรงศีลก็ทำได้ยากเช่นกัน ก็ให้มนสิการใน “**สัมมาอาชีพะ**” เป็นหลักเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติ ฉะนั้น “**เจ้าชายลัทธิตถะ ผู้โคทม**” จึงทรงดำริเสด็จออกผนวช [เนกขัมมปรมัตถบารมี = การปลีกวิเวกออกจากกามคุณเพื่อหาความสงบ] เพื่อไม่ยุ่งเกี่ยวกับเรื่องทางโลก คนทุกคนเชื่อว่าจะตัดสินใจหนักแน่นได้เช่นพระองค์ ถึงทำได้บางคนก็ยังไม่ถึงที่สุดก็มี ฉะนั้น “**ภาวนามยปัญญา**” ที่เกิดขึ้นในการเจริญภาวนา จึงเป็นเรื่องการบำเพ็ญบารมีเฉพาะตน ยากที่ผู้อื่นจะเข้าใจได้ ด้วยเหตุนี้ “**นักวิชาการ-นักวิทยาศาสตร์-ผู้ชำนาญการ-ผู้รู้ทางโลก**” จึงมักปฏิเสธองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นการเจริญภาวนา เนื่องจาก ปราศจากปรีชาความรู้ที่สามารถข้าม “**พรหมแดนแห่งองค์ความรู้**” ระหว่าง “**โลกียธรรม**” กับ “**โลกุตตรธรรม**” เพราะฉะนั้น ต้องเข้าใจประเด็น “**สมาธิภาวนา ๔**” คือ วิธีฝึกสมาธิแบบต่างๆ จำแนกตามวัตถุประสงค์ ได้แก่ (๑) เพื่อเข้าถึงความสุขในปัจจุบัน “**ธรรมสุขวิหารธรรม**” [ความสุขในปัจจุบัน] ไม่ใช่ความร่ำรวยด้วยโภคทรัพย์ หรือมัวเมาในกามคุณ (๒) เพื่อเข้าถึงญาณทัสสนะ [วิปัสสนาญาณ] (๓) เพื่อเข้าถึงสติและสัมปชัญญะ [อัปปมาตะ] และ (๔) เพื่อเข้าถึงอัสวักขะแห่งความสิ้นอาสวะ [นิพพาน-วิภูชะ-อภิสมัย] อย่างไรก็ตาม การครองชีวิตในฆราวาสนั้น ก็ปฏิบัติธรรมให้สมควรแก่ฆราวาสธรรมดีกว่า ไม่ใช่ทำตนเป็นบรรพชิต เดียวจะกลายเป็น “**สมณกุดัก**” คนที่ทำอย่างสมณะ หรือ “**ตาเถน**” คือ นักบวชที่เป็นอลัชชี โกงศีลระไว้จุก ใช้ผ้ากาสาพัสตร์ ผืนหนึ่งนุ่ง อีกผืนหนึ่งพาดบ่า อาศัยตามวัดอยู่กินอาหารเหลือจากพระ กล่าวโดยสรุป ในการแสวงหาความรู้ในพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าเป็น “**ผู้ต่อยอดความรู้และปัญญา**” ใน ๒ สาระต่อไปนี้ (๑) “**ปัญญาทางโลก**” คือ “**จินตามยปัญญา-สุตมยปัญญา**” กับ (๒) “**ฌานสมาบัติ**” [ความรู้ฤทธิบาป] เพื่อต่อยอดปัญญาให้เกิด “**ภาวนามยปัญญา**” เพราะฉะนั้น “**ทักษะการต่อยอดปัญญา**” ให้สูงขึ้นจึงเป็นปัจจัยสำคัญในเจริญภาวนา ซึ่งไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นทำขึ้นใหม่ในเรื่องเดียวกัน.